

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
NATIONAL SZÉCHÉNYI LIBRARY

DIGITAL COLLECTION
DIGITÁLIS GYŰJTEMÉNY

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ
A MÁTYÁS-

Graduale

BIBLIOTHECA NATIONALIS HUNGARICAE

A Mátyás-Graduale

A bevezető tanulmányt és a képmagyarázatokat **Soltész Zoltánné** írta.

Bp.: M. Helikon: Corvina, 1980 Békéscsaba: Dürer Ny.

146 p. ill., színes 25 cm 1 mell. 48 cm

Az eredeti példány lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár

Jelzete: c78841

A digitalizálást és a digitális dokumentum készítését az

Országos Széchényi Könyvtár

Magyar Elektronikus Könyvtár osztálya végezte

(Káldos János - Vágner Edina - Török Máté).

Projekt azonosító: MEK000009

A digitális dokumentum készítésének időpontja:

2005. június

Digital version:

National Széchényi Library - Hungary

Hungarian Electronic Library

06.2005

© OSZK, 2005.

Ez a dokumentum a Magyar Elektronikus Könyvtárból származik. A szerzői és egyéb jogok a dokumentum szerzőjét/tulajdonosát illetik (amennyiben az illető fel van tüntetve). Ha a szerző vagy tulajdonos külön is rendelkezik a szövegben a terjesztési és felhasználási jogokról, akkor az ő megkötései felülbírálják az alábbi megjegyzéseket. Ugyancsak ő a felelős azért, hogy ennek a dokumentumnak elektronikus formában való terjesztése nem sérti mások szerzői jogait. A MEK üzemeltetői fenntartják maguknak a jogot, hogy ha kétség merül fel a dokumentum szabad terjesztésének lehetőségét illetően, akkor töröljék azt a MEK állományából. Ez a dokumentum elektronikus formában szabadon másolható, terjeszthető, de csak saját célokra, nem-kereskedelmi jellegű alkalmazásokhoz, változtatások nélkül és a forrásra való megfelelő hivatkozással használható. Minden más terjesztési és felhasználási forma esetében a szerző/tulajdonos engedélyét kell kérni. A Magyar Elektronikus Könyvtár elsősorban az oktatási/kutatási szférát szeretné ellátni magyar vagy magyar vonatkozású, szabad terjesztésű elektronikus publikációkkal. A MEK-kel kapcsolatban az info@mek.oszk.hu e-mail címen lehet információkat kapni és kérdéseket feltenni. A központi szolgáltatás URL címe: <http://mek.oszk.hu>

Mátyás király könyvtárának különleges emléke az a nagyméretű és pompás miniatúradíszű Graduale, amely nem egészen fél évszázaddal ezelőtt került vissza az országba. Sokáig elsősorban korvina voltával vonta magára a figyelmet. A ritka görög szövegeket és a latin irodalom alapvető műveit egyesítő gyűjteményt a kortársak a legjelentősebb terjedelmű könyvtárakkal együtt dicsőítették. Mátyás halála után a kötetek többsége fokozatosan megsemmisült vagy külföldre került. A könyvtár egykori gazdagságának, jelentőségének a híre azonban a gyűjtemény pusztulásával és a századok múlásával sem fakult meg. Az Európa és Amerika negyvennégy gyűjteményébe szétszóródott mintegy száznyolcvan korvina ma is méltóképpen emlékeztet a XV. századi, nagy magyar uralkodó legismertebb alkotására, a Bibliotheca Corvinianára. A Graduale kivételes helyet foglal el a korvínák sorában. Műfaja szerint egyházi énekeskönyv, s így valószínűleg a királyi várkápolna céljait szolgálta. Nem tartozik a ritka szövegük miatt becses kéziratokhoz. Festett díszei sem olyan egyenletes színvonalú, elmélyült alkotások, mint a legékeesebb korvínák ragyogó szépségű miniatúrái. Egy szempontból mégis valamennyi ismert korvínánál érdekesebb ez a kötet. Negyvenhét nagyméretű festménye nem hagyományos típusú középkori kép, narratív jellegű, közérthető gradualé-illusztráció, hanem ikonográfiai ritkaságokat egyesítő, művelődéstörténeti jelentőségű képsorozat. A Graduale egyben a legproblematiszabb korvínákhoz tartozik. Korabeli dokumentum vagy későbbi, hiteles forrás nem említi; egyetlen adat sem maradt fenn keletkezési körülményeiről, eredetéről vagy Budára kerüléséről. Feltehetően a török megszállás idejében jutott más korvínákkal együtt külföldre. A kódexet említő legrégebb forrás szerint a XIX. században a bécsi udvari könyvtár (ma Österreichische Nationalbibliothek) tulajdona. Innen került 1933-ban - az előző év november 27-én kötött velencei egyezmény értelmében - az Országos Széchényi Könyvtárba.

A Mátyás-Graduale csonka: csupán az egyházi év második feléhez - a nagyszombattól a pünkösd utáni 24. vasárnapig terjedő időszakhoz - tartozó vasárnapok, kántorböjti napok, oktávák miséinek változó énekeit, tehát a Proprium de tempore II. részét tartalmazza. Ha valaha teljes volt, akkor a ma ismert kódex egy legalább háromkötetes énekeskönyv második kötete lehetett. Római rítusú gradualé; szövege, dallama lokális liturgikus gyakorlatra nem utal. A magyar közgyűjtemények mindössze tizenhárom gradualét és két gradualé-töredéket őriznek. Közülük több külföldről került az országba. Sem e fragmentumot, sem a következő századból származó gradualéinkat nem díszítik miniatúrák. Csupán a budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat.35. jelzetű kódexét illusztrálja négy vallásos témájú, szerényebb kompozíció. Hazai eredetű, XV. századi gradualéink közül az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár MS.II.515. jelzetű kódexében, valamint a Bátfáról származó gradualéban csupán ornamentális díszű iniciálék hívják fel a figyelmet az ünnepekre. A pompás Bakócz-Graduale díszítésén két mester dolgozott, de a tervezett gazdag miniatúradísz befejezetlen maradt. Az 1518-ból származó Kassai Gradualét hasonlóképpen nagyméretű miniatúrák ékesítik. Miniatúrái sem témában, sem szerkezeti megoldásban nem rokoníthatók a Mátyás-Graduale ciklusával. Ez utóbbi kódex ugyanolyan elszigetelten, társ nélkül áll a hazai eredetű gradualék sorában, mint a korvínák együttesében.

A kódex miniatúra dísz: A nagy hártylevelekre írt Graduale gondos kiállítása, gazdag díszítése arra vall, hogy reprezentatív liturgikus énekeskönyvnek készült. Mai terjedelme kétszázegy levél (méretük általában 503x370 mm), mert a hiányzó hetvenötödik levelet a beszámozáskor nem vették figyelembe. A díszes címlapot két levél előzi meg a nagyszombati liturgia énekeivel. A miseénekek dallamát négy vörös vonalon négyszögű (quadrata) neumák jelzik. Általában öt hangjegysor van egy lapon a gótikus textúrával (scriptura textúra formata humanistica) írt megfelelő szöveggel. A ritmikusan ismétlődő sorok dekoratív hatását az ünnepeket jelző vörös feliratok, továbbá az énekek előadására vonatkozó rendelkezések (rubrikák) és festett iniciálék fokozzák. Nincs olyan lap, amelyre ne került volna legalább egy kisebb iniciálé (méretük általában 34x20-40 mm), váltakozva kék vagy bordó alapon fehér, illetve arany arabeszkdíszítéssel. A miniatúradísz gazdagságát legjobban a számszerű adatok szemléltetik: egy címlapkeret Mátyás és Beatrix címerével,

negyvenhét nagyméretű miniatúra (közülük negyvenhat figurális iniciálé), négy közepes méretű és több mint négyszáz kisebb, festett kezdőbetű díszíti a kötetet. A címlapként kialakított 3r levélen a húsvétvasárnapi liturgia kezdődik. A Graduale festője áradó mesélőkedvvel és a korabeli legjobb flamand miniátorok gazdag formakincséből merítve alakította ki a címlap szép keretét. A miniatúrákat közrefogó, gótikus kezdőbetűk és keretek hasonló változatossággal komponáltak. Különösen szép dekoratív elemként formáltak az S kezdőbetűk: nemegyszer az S szövegkezdő ellentétes ívekre osztott szárai kapcsolják össze az illusztráció két jelenetét (119V lev.). Az I betűknél viszont gyakran elmarad, vagy csak utalásszerűen jelzett a függőleges betűszár, hogy ne ossza két részre a figurális jelenetet. A nemesen formált, gótikus betűk színhatásukkal fokozzák a hozzájuk csatlakozó képek festői értékeit. A tragikus hangvételű kompozícióknál így többnyire a kezdőbetűk is sötét színűek. Más témáknál a betűtest arany alapja emeli a jelenet ünnepélyességét, pompáját. A gótikus kezdőbetűket és az öblükbe zárt miniatúrákat színes keretek foglalják geometrikus formába. Alapjuk gyakran arannyal festett (301-, 165V lev.), máskor gótikus levelekkel ékesített (33V lev.). A zsúfolt kompozícióknál olykor csak színes vonalából képzett a keret (37r lev.), másutt dús ornamentikája dekoráció öleli körül a festményt (i84r lev.). A kódexfestők több évszázados gyakorlata során kialakult formakincs elemei gazdag változatban szerepelnek e keretekben. Elvértve még a korabeli olasz miniatúrák kedvelt motívuma, a gyöngy és drágakő is felcsillan bennük vagy a kezdőbetű száraiban (54r lev.). Sok problémát okozó, különös jelenség, hogy a kódex legszebb festménye - a Bevonulás az ígérlet földjére (JT lev.) - a többi miniatúrától eltérő stílusban, festői modorban készült. A nagyszerűen komponált, ragyogó színhatású kép észak-olasz - milánói - iskola, eredeti művész alkotása. A kódex további negyvenhat miniatúrája a flamand stílusban festett ciklushoz tartozik, s a Gradualét övező problémák egyik forrása.

A kutatás eddigi eredményei: 1864-ben jelent meg az első leírás a Gradualéről a bécsi udvari könyvtár latin nyelvű, teológiai kézíratait ismertető katalógusában. Michael Denis e munkája még nem keltett különösebb érdeklődést a kódex iránt: évtizedekig csak Mátyás könyvtárával kapcsolatban vagy kiállítási katalógusokban említették a kötetet. Varjú Elemér írta a Gradualéről az első részletes tanulmányt 1908-ban. Felismerte, hogy a 7r levél festménye és négy kisebb iniciálé (ír lev.) olasz mester munkája; majd jelenetről jelenetre haladva leírta a miniatúrákat s próbálta értelmezni azokat. Varjú arra a feltevésre jutott, hogy Filipecz János váradi püspök hozhatta Budára a kötetet, amikor 1487-ben Mátyás fontos diplomáciai megbízatással és nagyszerű ajándékokkal követséget küldött a francia királyhoz. A magyar ajándékok viszonzására készülhetett a Graduale a könyvgyűjtő szenvedélyéről ismert Mátyás számára. Varjú Elemér tanulmányának vitatható megállapításai közül a miniatúrák stílusának kérdésében alakult ki legkorábban egységes állásfoglalás. André de Hevesy korvina-kötetében flamand munkaként írta le a kódexet, Hoffmann Edit és Hermann Július Hermann pedig egyértelműen hangsúlyozta, hogy a Graduale az egyetlen németalföldi stílusban festett korvina. Hoffmann Edit szerint miniatúrái nem egyszerre készülhettek: vannak közöttük régieskedő és modernizáló lapok, többségük kitűnő kompozíciók gyarló kópiája. A befejezetlen miniatúradíszű kódex nem lehetett királyi ajándék, de a címerek tanúsága szerint Mátyás sem vásárolhatta. A lehetőségek bizonytalankodó latolgatása után sorolta a Soltész Zoltánné a Gradualét „Buda, 1480-1490” meghatározással a korvinákról publikált jegyzékébe. 1941-ben fontos megállapítással gazdagodott a Graduale irodalma. Az addig antifonáléként vagy antifonáriumnaként említett kötetéről Radó Polikárp megállapította, hogy csonka graduale. Berkovits Ilona több munkájában publikált, széles körű stíuselemzésének eredménye a kódex keletkezési idejének meghatározása, a miniatúrák eltérő kvalitásainak indoklása és az azokat készítő két festő képességeinek, sajátosságainak jellemzése. Megállapítása szerint a Graduale hatása egyedül az 1488-1489-ben festett vatikáni Gorvina-Missale díszein ismerhető fel. A Gradualénak tehát 1488 előtt kellett készülnie. Azonos stílusú, technikájú 46 képet nem egy kéz festette, e ciklus inkább műhelymunkának tekinthető. A Graduale nem Budán, hanem Franciaországban, két miniátor

együttműködésével készülhetett, legkésőbb 1487-ben. Mátyás ez évben Filipecz János váradi püspököt azzal a megbízással küldte VIII. Károlyhoz, hogy eszközölje ki a II. Bajazid szultán ellen fellázadt, elmenekült s akkor Franciaországban őrzött Dzsem török herceg kiadatását Magyarország számára, s nyerve meg a francia királyt a török elleni, nemzetközi összefogás támogatására. A Graduale VIII. Károly király Mátyásnak küldött viszont-ajándékként kerülhetett Budára. Az 7r levél miniatúráját s a négy azonos stílusú iniciálét (ír lev.) utólag s már hazai ösztönzések alapján egy olasz iskolázottságú művész festette a kötetbe. Jean Porcher - Berkovits Ilona korvina-kötetének recenziójában - a kvalitás és festői stílus kérdésében foglalt állást. Szerinte a ciklus leginkább másodrangú flamand munkának tekinthető s nem kapcsolódik VIII. Károly francia király művészi környezetéhez. 1963-ban az egyházi zene- és liturgiátörténész Szigeti Kilián foglalkozott a Gradualéval. Megállapítása szerint a szerkönyvet eredetileg három vagy négy kötetre tervezhették s ma csupán a második kötete ismert. Rendelkezései (rubrikái) szerzetesi használatra utalnak. Leginkább ferences szerzetes másolhatta szövegét, s mintaképek alapján Budán készülhettek festményei. Az utóbbi évtizedek művészettörténeti kutatásai a Graduale budai eredetére vonatkozó feltevést nem igazolták. Az újabb, részletes feldolgozások inkább azt a nézetet erősítik meg, hogy festményeinek kompozíciói, stílusjegyei nem kapcsolódnak a hazai eredetű táblaképekhez, freskókhoz, valamint az országban illuminált kódexek, címereslevelek festett díszéhez. Ezért sorakoztatták fel „A francia és németalföldi miniatúrák Magyarországon” című kötet szerzői - Radocsay Dénes és Soltész Zoltánné - mindazokat az érveket, amelyek a budai eredet ellen szólnak. Utaltak arra is, külföldi analógiákra hivatkozva, hogy fejedelmek számára is készültek szerzetesrendi rítust követő imakönyvek, szerkönyvek; a kódex 37r és 115V levelét díszítő miniatúrákon szereplő barátok pedig nem a ferences, illetve pálos rend képviselői, hanem általában a szerzetesrendeket jelképezik a feudális társadalmi rend rétegződését szemléltető szereplők együttesében. A Graduale feltételezett budai eredete ellen szóló érvek alapján jutott Radocsay Dénes arra a megállapításra, hogy „logikusabb tehát a miniatúrák stílusának iránymutatását követve a kötet francia-flamand származásában binni”. Nézete szerint azonban a hiányos díszű kódex aligha lehetett királyi ajándék; inkább Mátyás vásároltathatta a kötetet, talán éppen a francia királyhoz követként küldött Filipecz püspökkel. A kódexet övező problémák megoldását segíti Szigeti Kilián 1968-ban publikált újabb megállapítása, mely szerint a Graduale a budai várkapolna céljait szolgálhatta; továbbá Soltész Zoltánnénak az a felismerése, hogy egyes miniatúrákon a franciaországi Anjou-család illuminált kódexeinek hatása érvényesül. A Graduale eredetének kérdésében az utolsó évtizedben sem alakult ki egységes nézet, de a budai eredetet valószínűsítő újabb érvek sem láttak napvilágot. Nagyobb, összefoglaló munkák többnyire Hoffmann Edit, Jean Porcher és Szigeti Kilián - korábbi, nem 1968-ban publikált - megállapításaira hivatkozva, mintakép alapján Budán illuminált kódexként említik a Gradualét. Ellentétes nézetre enged következtetni Petneki Áron tanulmánya, amely a középkori magyar hangszerábrázolásokkal kapcsolatban figyelmen kívül hagyja a Graduale ciklusának e témakörbe tartozó s több ízben publikált miniatúráit. Az 1977-ben Lipcsében megjelent „Musikleben im 15. Jahrhundert” című, gazdag irodalomra épülő kötetben pedig Edmund Bowles valószínűleg Észak-Franciaországban készült miniatúrákként mutatja be a Graduale több, zenei vonatkozású festményét. A vázolt kutatási eredmények alapján tehát számos probléma tisztázódott a Gradualéval kapcsolatban. Nem alakult ki egységes állásfoglalás a kódex keletkezési helyére, eredetére vonatkozóan, s problematikus maradt számos miniatúra jelentéstartalma is.

A miniatúrák jelentéstartalma és ikonográfiai sajátosságai alapján aligha lehet kétséges, hogy a festmények az egyes ünnepek eszméit tolmácsolva egy egységes program kifejezői. A tudatos szerkesztés egyaránt megnyilvánul a témák kiválasztásában és nem hagyományos képi megformálásában. A festmények többsége a tipológia szellemében komponált. Magva gyakran kevésbé ismert vagy ritkábban ábrázolt ótestamentumi jelenet, amelynek jelentéstartalma az ünnepi liturgia szellemében módosult, s ezt szokatlan szimbólumok jelzik. A miniatúrák tematikai és

ikonográfiai előzményei a francia burgundi királyi-hercegi családok illuminált kézírataiban ismerhetők fel. A legtöbb analógiát szolgáltató kódex a keleti tradíciókat is hasznosító Bible moralisée. IX. Lajos Psalteriuma azért érdemel említést a Gradualéval kapcsolatban, mert nem a hagyományos zenélő, könyörgő Dávid-ábrázolásokkal, hanem Dávid életének eseményeivel illusztrálja a zsoltárokat. Hasonló jellegű, de gazdagabb Dávid-ciklust tartalmaz két kimagasló jelentőségű, XIII. századi francia kézirat: a Queen Mary's Psalter és a Pierpont Morgan Library Old Testament Miniatures címen publikált kódex. Számos irodalmi és művészi alkotás jelzi a hit védelme ideológiájának erősödését Európa e területén a XV. században. A keresztes hadjáratok gazdag irodalmán kívül ezt tanúsítják az Izrael harcait felelevenítő Dávid-ciklusok. A Graduale flamand ciklusának programja, a témák kiválasztása semmiképpen sem tekinthető véletlen jelenségnek, mivel a többnyire zsoltárokból idézett introitusok sokféle interpretációs lehetőségére a XV. századig ismertebb képtípusok alakultak ki és terjedtek el széles körben, mint e kódex festményei. A hagyományos zsoltárillusztrációk helyett a Gradualéban olyan kompozíciók követik egymást, amelyek eszmei mondanivalójukkal és ikonográfiai sajátosságaikkal egyaránt a keleti orientációjú, francia-burgundi hercegi udvarok ideológiai és művészi hagyományait közvetítő kódex-miniátúrákhoz kötődnek. Még a ciklus programjának felismerése előtt hivatkozott a kutatás arra, hogy a Graduale címlapjának díszítése során felhasznált motívumokon, továbbá egyes jelenetek részletein, figuráin a francia-burgundi hercegek által is sokat foglalkoztatott miniátorok - köztük a németalföldi Girart Mester, Philippe de Mazerolles és a bourges-i Jean Colombe - hatása figyelhető meg. Más kérdés, hogy a francia-burgundi hercegek legkiválóbb miniátorainak hatása alapján a kódex keletkezési helye és műhelykapcsolata nem körvonalazható. E nagy művészek stílusa és formakincse ugyanis oly sok flamand és francia kódexfestőnek nyújtott ösztönzést és szolgált mintaképül, hogy a Graduale festményein a művekre emlékeztető rokon vonások, részletek inkább csak széles körben elterjedt stílusjegyekként, motívumokként értékelhetők. A kódex pontos lokalizálásához elégséges bizonyítékot nem nyújt a miniátúrák korrajza sem, pedig a flamand ciklus festői is saját koruk szellemében interpretálják a régmúlt idők eseményeit. Architektúráik általában az északi gótika stílusának felelnek meg. A Graduale festményein felismert Anjou-hatás azért érdemel figyelmet, mert Filipecz János 1487-ben több mint három hónapot töltött Angers-ban és Láváiban. VIII. Károly a bretagne-i herceggel, II. Ferencsel folytatott háborúja miatt 1487 májusától kezdve az Angers közvetlen közelében, Láváiban levő főhadiszállásán tartózkodott. A hozzá érkező magyar diplomatákat így Angers városa fogadta, s Filipecz János számára a székesegyház kántorának házában biztosított szállást. Angers Anjou René halála (1480) óta a francia király birtokaihoz tartozott, de a város, a kastély és a székesegyház a nagy hírű mecénás, „jó René király” művészi környezetét idézte fel 1487-ben is. Az Anjou René által előszeretettel foglalkoztatott flamand miniátorok közül pedig néhányan ezekben az években VIII. Károly szolgálatában álltak. Mátyás franciaországi követe, Filipecz János a korabeli művelt és műpártoló főpapokhoz hasonlóan igényes könyvgyűjtő volt. Nemcsak saját céljaira készíttetett nagyszerű miniátúradíszű Pontificalét, hanem a váradi székesegyházat is pompás gradualékkal és antifonálékkal látta el. Angers-ban nyilván nem kerülték el figyelmét a székesegyház szerkönyvei. Mátyás külföldre küldött követei szinte rendszeresen vásároltak könyveket saját gyűjteményük és nemritkán a királyi könyvtár számára. A követi megbízatása alatt lenyűgöző pompát kifejtő Filipecz püspök aligha tért el ettől a szokástól. A Graduale keletkezési ideje egybeesik Filipecz János angers-i követjárásával; így nem utasítható el eleve az a feltevés, hogy a kódex a magyar diplomáciai küldöttséggel kerülhetett Budára. Varjú Elemér és Berkovits Ilona nézete szerint a Graduale a francia király Mátyásnak küldött viszont-ajándéka. Más vélekedések alapján viszont a csonka miniátúradíszű kódex aligha lehetett királyi ajándék. E kérdéssel kapcsolatban érdemes utalni arra, hogy a humanista korban az egyébként szép kéziratok apróbb hiányosságait nem mérlegelték olyan szigorúan, mint ma. A liturgikus énekeskönyv egyébként sem személyes használatra készült; inkább a királyi várkapolna céljait szolgálhatta. S ha valaha teljes volt,

úgy a ma ismert második kötetből hiányzó néhány dísz nem számíthatott szembetűnő fogyatékoságnak. A Gradualét Budán illuminált kódexnek tartó nézet kialakulásában a miniatúradísz csonkaságánál fontosabb érvként szerepelt a festmények kvalitásainak változékonysága. Elsősorban Hoffmann Edit értékelése, aki szerint „e képek *nagy része* kétségtelenül másolás: silány kivitelben a legszebb kompozíciók,” jelentős mértékben segített elterjeszteni azt a felfogás, hogy a kódex díszítése mintakép alapján Budán készülhetett. A miniatúrák feltételezett másolat volta azonban önmagában - a mintaképek ismerete nélkül s azonos stílusú, technikájú budai munkák vagy a festők budai működését bizonyító egyéb adatok nélkül - nem elégséges érv a kódex budai lokalizálásához, mert külföldön is másolhatták e festményeket. Közrejátszhatott a miniatúrák nem egységes színvonalú kidolgozásában a sietős munka, esetleg a megrendelésből adódó időhiány. Tény, hogy a kódex elején (10r és 14r lev.) két miniatúrát figurális díszű keret, illetve betűtest zár magába, míg a későbbi képeknél csupán geometrikus vagy növényindás díszű a keret. Ez egyértelműen a tervezett kivitel színvonalának szándékos leegyszerűsítését jelzi, és leginkább időhiánnyal magyarázható. Ha a Graduale ciklusa Budán készült volna, ez a szándékos színvonalcsökkenés időhiánnyal nehezebben lenne indokolható.

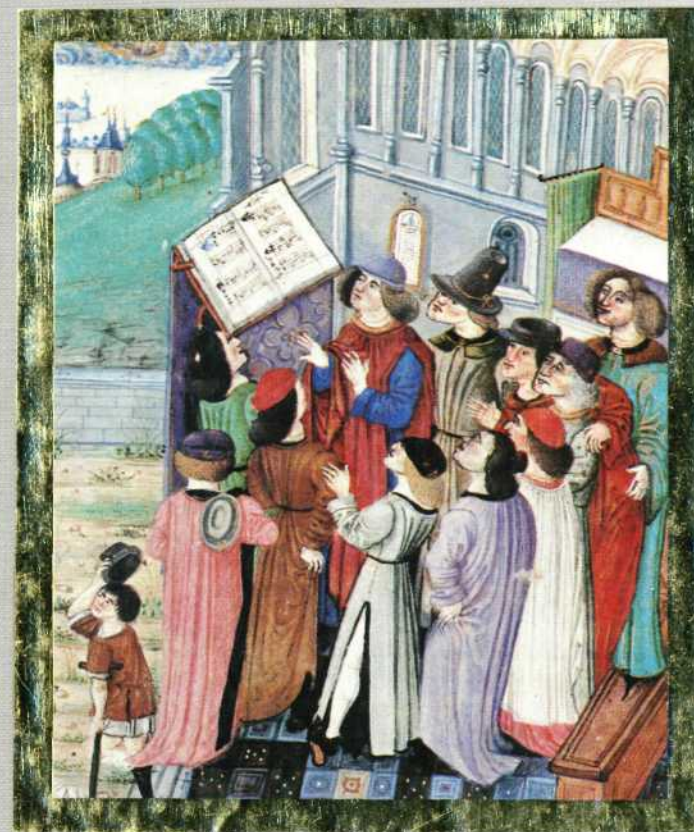
A Magyar Helikon és a Corvina Kiadó kötete jelentősen elősegíti a kódex tudományos feltárásának továbbfolytatását. A Graduale ciklusa elsősorban művelődéstörténeti és ikonográfiai szempontból jelentős. Képzeletindító, szép kompozíciókkal idézi fel Izrael népe és a kereszténység ősi rítusát, harcait a pogányok ellen s egyben a XV. századi fejedelmi udvarok pompáját, atmoszféráját, sőt a kor problémáit is. Ezért kivételes rangú és jelentőségű a Graduale a Mátyás címerével ékesített, pompás korvinák együttesében.

A MÁTYÁS-GRADUALE

A MÁTYÁS-Graduale

A MÁTYÁS-GRADUALE

A MÁTYÁS-

Graduale

A BEVEZETŐ TANULMÁNYT
ÉS A KÉPMAGYARÁZATOKAT
SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ ÍRTA

MAGYAR HELIKON / CORVINA
1980

A KÖTETET SZAKMAI SZEMPONTBÓL
DERCSÉNYI DEZSŐ, LEVÁRDY FERENC
ÉS SCHEIBER SÁNDOR ELLENŐRIZTE

S-61/89
MC78.841

1981

Mátyás király könyvtárának különleges emléke az a nagyméretű és pompás miniatúradíszű Graduale, amely nem egészen fél évszázaddal ezelőtt került vissza az országba. Sokáig elsősorban korvina voltával vonta magára a figyelmet, mert a Bibliotheca Corviniana öt évszázad óta a magyar humanista könyvkultúra világszerte ismert jelképe. A ritka görög szövegeket és a latin irodalom alapvető műveit egyesítő gyűjteményt a kortársak a legjelentősebb fejedelmi könyvtárakkal együtt dicsőítették. Értékes szövegei neves tudósokat, humanistákat vonzottak; a kéziratok ragyogó, festett díszítései és pompás kötése pedig a legigényesebb bibliofileket is lenyűgözték. Mátyás halála után a kötetek többsége fokozatosan megsemmisült vagy külföldre került. A könyvtár egykori gazdagságának, jelentőségének a híre azonban a gyűjtemény pusztulásával és a századok múlásával sem fakult meg. Az Európa és Amerika negyvennégy gyűjteményébe szétszóródott mintegy száznyolcvan korvina ma is méltóképpen emlékeztet a XV. századi, nagy magyar uralkodó legismertebb alkotására, a Bibliotheca Corvinianára.

A Graduale kivételes helyet foglal el a korvinák sorában. Műfaja szerint egyházi énekeskönyv, s így valószínűleg a királyi várkápolna céljait szolgálta. Nem tartozik tehát a ritka szövegük miatt becses kéziratokhoz. Festett díszei sem olyan egyenletes színvonalú, elmélyült alkotások, mint a legékesebb korvinák ragyogó szépségű miniatúrái. Egy szempontból mégis valamennyi ismert korvinánál érdekesebb ez a kötet. Negyvenhét nagyméretű festménye nem hagyományos típusú középkori kép, narratív jellegű, közérthető graduale-illusztráció, hanem ikonográfiai ritkaságokat egyesítő, művelődéstörténeti jelentőségű képsorozat.

A Graduale egyben a legproblematisabb korvinákhoz tartozik. Korabeli dokumentum vagy későbbi, hiteles forrás nem említi; egyetlen adat sem maradt fenn keletkezési körülményeiről, eredetéről vagy Budára kerüléséről. Homály fedi azt is, mi lett a sorsa Mátyás halála és a budai királyi székhely megszűnése után. Feltehetően a török megszállás idejében jutott más korvinákkal együtt külföldre. A kódexet említő legrégibb forrás szerint a XIX. században a bécsi udvari könyvtár (ma Österreichische National-

bibliothek) tulajdona. Innen került 1933-ban – az előző év november 27-én kötött velencei egyezmény értelmében – az Országos Széchényi Könyvtárba.¹

Hazakerülése óta egyre fokozódik az érdeklődés a Graduale iránt. Miniatúráit művelődéstörténeti dokumentumokként közlik jelentős szakmunkák, s egymást váltó kutatók próbálják újabb és újabb javaslatokkal, érvekkel megfejteni a kódexet övező problémák sorát. A kutatási módszerek sokféleségéről, nehézségeiről, eredményeiről és a Mátyás és Beatrix címerével ékesített Graduale festményeinek jelentőségéről számol be e tanulmány.

A GRADUALE SZÓ KETTŐS JELENTÉSE

A graduale szó nem tartozik a klasszikus latin nyelv szókincséhez s nem is Itáliából származik. A IX. században, valószínűleg Galliában nevezték el gradualénak azt a miseéneket, amelyet a szentlecke felolvasása után az előénekes adott elő. A szólista a bibliai szövegek (lectio, epistola, evangélium) felolvasására szolgáló emelvény (ambo) lépcsőjén, *gradus*-án állva eredetileg egész zsoltárt énekelt végig, s annak meghatározott verseire a közösség (kórus) refrénnel válaszolt. A latin *gradus* és a *responsum* (felelet) szó alapján alakult ki e miseének *responsorium graduale*, majd *graduale* elnevezése.²

A graduale a legrégibb miseének; a zsidó istentiszteletben gyökerezik. A zsinagógában tartott vallásos összejövetelek zsoltárok énekléséből, bibliai szövegek felolvasásából és különböző áldásokból állottak. Az első évtizedekben a keresztények is részt vettek ezeken az istentiszteleteken. Később pedig, amikor már önállóan magánházakban vagy katakombákban gyűltek össze, hasonló módon tartották vallásos összejöveteleiket. Istentiszteletük két részből állott. Az előmisén a még meg nem kereszteltek (katechumenek) is részt vehettek; az áldozat bemutatásakor (kenyértöréskor) már csak a megkereszteltek lehettek jelen (*missa fidelium*, hívek miséje).

Az előmise a zsinagógai istentisztelethez hasonlóan bibliai szövegek (lectio, epistola, evangélium) felolvasásából, zsoltárok énekléséből (*graduale*, *tractus*), valamint a szentírási részletek magyarázatából (*homilia*, *prédikáció*) állott. A zsidó liturgiához hasonlóan alakult ki az a gyakorlat is, hogy az olvasmányok után ének (*responsorium*) következett. Egyes részeket a misét celebráló, más részeket az előénekes (szólista) vagy a közösség (kórus) énekelt váltakozva, antifónás módon.

A mise végleges liturgiája hosszú fejlődés után a középkorban alakult ki. Ekkor került élére a lépcsőima, csökkent háromból kettőre (lectióra vagy epistolára és evangéliumra) a bibliai olvasmányok száma, gazdagodott a *graduale*-ének olykor *sequentia*ival, s mintegy a XI. században nyerte el végleges helyét a liturgiában az előmisét lezáró *credo*.³ Bár VII. Gergely pápa 1085-ben Burgosban tartott zsinata megtiltotta a római rítustól eltérő miseliturgia követését, a tridenti zsinatig (1543–1563) továbbra is sokfelé a karoling birodalomban kialakult miserend szerint celebrálták a misét. Ennek következtében a XVI. század közepéig a misekönyvek és a miseénekeket tartalmazó szerkönyvek is kétféle – római, illetve karoling – rítus szerint készültek.⁴

A legrégibb liturgikus énekeskönyvek külön kötetbe egyesítettek a miséző pap imádságait és énekeit (*Sacramentarium*), a kórus énekeit (*Antiphonale missarum*) és a szólista lépcsőénekeit, a gradualékat. Ekkor alakult ki a *graduale* szó második jelentése, mert a lépcsőénekeket tartalmazó szerkönyvet magát is gradualénak (olykor *Cantatorium*nak) nevezték. A XII. század óta a *graduale* típusú énekeskönyv már a mise valamennyi énekét egyesíti magában szöveggel és gregorián dallammal.⁵ A teljes *graduale* rendszert több kötetből áll. Első része (*Proprium de tempore*) a változó miseénekeket tartalmazza az egyházi év ünnepeinek rendjében; ezt követik a szentek ünnepeinek miseénekei (*Commune sanctorum*), a mise állandó énekei (*Ordinarium missae*), valamint a speciális miseénekek.

A gradualék első része (*Proprium de tempore*) a mise következő változó énekeinek szövegét és dallamát foglalja magában:

INTROITUS (BEVONULÁSI ÉNEK)

A VI. századig teljes zsoltár; később antifónából, egy zsoltárversből, doxológiából (gloria Patri) és az antifóna megismétléséből áll. A gradualékban az introitus kezdőbetűjét díszíti rendszerint miniatúra, ezért szükséges utalni arra, milyen szerepet töltött be ez a miseének az ősi liturgiában. Jeruzsálemi hagyomány alapján terjedt el Rómában a stációzásnak nevezett szokás.⁶ Ilyenkor az ünnepi szentmisét abban a templomban tartották, amely kapcsolatban állt az adott ünnepkel, így Péter és Pál napján a Szent Péter-bazilikában. A közösség kora hajnalban egy másik, ún. collecta-templomban gyülekezett, s együtt vonult át a stációs-templomba, ahol a misét a pápa celebrálta. Útközben az „útra való zsoltárt” (psalmus in viam) imádkozta, majd a templomhoz érve elkezdte a Kyrie eleison-litániát. Mialatt a pápa bevonult a templomba, az introitust énekelték, a zsoltár teljes terjedelmében. Az ősi liturgiában így a bevonulási ének egy teljes zsoltár eszmei mondanivalóját idézte fel.

A középkorban az introitus kezdőszaváról nevezték el a misét, sőt magát az ünnepet is pl. Requiem-, Rorate-, Laetare-, Quasi modo-vasárnapnak.

GRADUALE

a) Az V. század közepéig az előénekes által énekelt teljes zsoltár vagy annak több verse, amelyekre a közösség responsoriummal felelt. A XIII. századtól két zsoltárversből és a zsolozsma responsoriumából áll.

b) Allelujás vers. A zsidó liturgiából átvett, dicsőítő ének. A héber alleluja szó jelentése: dicsérjétek az Urat.

c) Tractus. Gyászmisén vagy böjti napokon az Alleluja helyett éneklik. Eredetileg a kórus énekelte egyfolytában (tractim), innen ered elnevezése.

d) Sequentia. A IX. századtól kezdve ünnepélyes alkalmakkor énekelt himnusz.

OFFERTORIUM

Felajánlási ének, amelyet Afrikában már az V. században s később Rómában is akkor énekeltek, mialatt a hívek áldozati ajándékaikat (offerenda) az oltárhoz vitték. Eredetileg antifónikusan előadott teljes zsoltár volt. A VII. századtól általában két zsoltárvers.

COMMUNIO

Eredetileg zsoltárba illesztett antifóna, később zsoltárvers vagy a napi evangéliummal összefüggő bibliai szöveg a kórus előadásában.

A gradualék ORDINARIUM MISSAE része a mise állandó énekeit foglalja magában a következő rendben:

KYRIE

Görög nyelvű litániarészlet, az V. század óta része a liturgiának.

GLORIA

A keleten már a II–III. században kimutatható himnuszt miseéneként legkorábban 500 körül énekeltek Rómában a karácsonyi éjféli misén.

CREDO

A niceai (325) és az első konstantinápolyi (381) zsinat hitvallása; keleten már az V. század vége felé része a liturgiának. Végleges helye a misében a XI. század elején alakult ki.

A zsidó liturgiából átvett ősi ének. Első része a misét celebráló pap hálaéneke (praefatiója) és az átváltozás (consecratio) között hangzik fel; második része, a Benedictus, az Úrfelmutatást követi.

AGNUS DEI

A VII. század óta énekelt bűnbánó könyörgés a kenyértörés szertartása alatt.⁷

A Mátyás-Graduale csonka: csupán az egyházi év második feléhez – a nagyszombattól a pünkösöd utáni 24. vasárnapig terjedő időszakhoz – tartozó vasárnapok, kántorböjti napok, oktávák miséinek változó énekeit, tehát a Proprium de tempore II. részét tartalmazza. Ha valaha teljes volt, akkor a ma ismert kódex egy legalább háromkötetes énekeskönyv második kötete lehetett.⁸ Római rítusú graduale; szövege, dallama lokális liturgikus gyakorlatra nem utal.⁹

A nyilvános, templomi használatra szánt énekeskönyvek rendszerint díszes kiállítású, reprezentatív kötetek. A gradualek is előkelő helyet foglalnak el a középkori kódexek sorában. Általában finom hártýára írt, nagyméretű kötetek, hogy a távolabb álló énekesek is követni tudják az énekek szövegét és dallamát. Ma a ritkább középkori liturgikus könyvekhez tartoznak.

A magyar közgyűjtemények mindössze tizenhárom gradualet és két graduale-töredéket őriznek.¹⁰ Közülük több külföldről került az országba. Legrégibb ilyen típusú, hazai eredetű emléküink a soproni Állami Levéltár töredéke a XIII. századból.¹¹ Sem e fragmentumot, sem a következő századból származó gradualeinkat nem díszítik miniaturák. Csupán a budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat.35. jelzetű kódexét illusztrálja négy vallásos témájú, szerényebb kompozíció.¹²

Hazai eredetű, XV. századi gradualeink közül az esztergomi Fő-

székesegyházi Könyvtár MS.II.515. jelzetű kódexében, valamint a Bártfáról származó gradualeban csupán ornamentális díszű iniciálék hívják fel a figyelmet az ünnepekre.¹³

A pompás Bakócz-Graduale díszítésén két mester dolgozott, de a tervezett gazdag miniaturadísz befejezetlen maradt. A Bakócz-Graduale mestereként ismert, kiváló tehetségű első miniátor hosszabb ideig dolgozhatott Budán s számos címereslevelet festett.¹⁴ Az oeuvre-jéhez tartozó munkákon azonban semmi nem emlékeztet a Mátyás-Graduale festményeire, kompozícióira, hatására.

Az 1518-ból származó Kassai Gradualet hasonlóképpen nagyméretű miniaturák ékesítik. A monumentális kódexet önálló értékű festményekkel díszítő miniátor a kassai festői hagyományok szellemében formálta alakjait, komponálta szép tájképeit. Miniaturái sem témában, sem szerkezeti megoldásban nem rokoníthatók a Mátyás-Graduale ciklusával.¹⁵ Ez utóbbi kódex ugyanolyan elszigetelten, társ nélkül áll a hazai eredetű gradualek sorában, mint a korvinák együttetésében.

A XV. SZÁZADI NEMZETKÖZI ZENEKULTÚRA

A reneszánsz korban a szellemi élet minden területén új, világi törekvések érvényesültek. A másfél évezredes római egyház ekkorra már túljutott hatalma tetőpontján. Századok óta egyre fokozódó, belső válságjelenségek – skizma, avignoni korszak, elvilágiasodás – csorbították tekintélyét; anyagi erejét pedig az eretnekségek és a világi fejedelmek ellen folytatott harcok gyengítették. A reneszánsz kor uralkodói – köztük Mátyás is – következetesen arra törekedtek, hogy egyházi vonatkozásban is függetlenítsék hatalmukat. Különböző nehézségekkel küzdött a legtöbb szerzetesrend, bár Európa-szerte bőkezű mecénások támogatták működésüket. A gazdasági-társadalmi fejlődés következtében fokozatosan megszűnt az egyházi iskolák művelődési monopóliuma, a képzett világiak körében pedig mindjobban tért hódított a reneszánsz új, polgári ideológiája, a huma-

nizmus. E mélyreható változások ellenére a római egyház tanítása, ünnepeinek rendje, liturgiája alapvető jelentőségű maradt a legtöbb XV. századi ember számára. Az egyház által kialakított ünnepek rendjéhez igazodott a mindennapi élet ritmusa, a munkanapok és ünnepi események váltakozása. Ez utóbbiak közé tartoztak a fényes külsőségekkel megrendezett egyházi szertartások, körmenetek, amelyeken a társadalom minden rétege részt vett. A legtöbb ember ekkor került közvetlen kapcsolatba a templomokat díszítő művészi alkotásokkal és a magas színvonalú kóruskultúrával.¹⁶

Az egyházi zenében az új törekvések a XIII. századtól kísérhetők nyomon a gregorián korális hanyatlásában és az énekes többszólamúság térhódításában. A több önálló és egyenrangú szólamon alapuló – polifón – éneklési gyakorlat és zenei szerkesztésmód burgund-flamand kezdeményezésekre terjedt el Európa-szerte. Franciaország és Itália fontos szerepet töltött be az új zenei stílus népszerűsítésében, s talán a legtöbb ösztönző lehetőséget biztosította a németalföldi polifónia tehetséges művelői számára. Johannes de Ockeghem – az antwerpeni katedrális kórusának egykori énekese – a francia királyi udvar komponistájaként és karmestereként vált ismert zeneszerzővé. E korszak legnagyobb zenei egyénisége, Josquin des Prés ugyancsak hazájától távoli szellemi központokban bontakoztatta ki tehetségét. Párizsban, Ockeghemnél tanult, majd a pápai kórus tagjaként és különböző itáliai fejedelmek – köztük a milánói herceg – szolgálatában működött. Több művét Szép Fülöp, Kasztília királya és XII. Lajos francia király számára írta.¹⁷

A többszólamúságban rejlő új lehetőségekkel megnőtt a kórusok szerepe és a fontosabb zenei központokban az énekesek, zenészek elhelyezkedési lehetősége. A pápai kórus már a század közepén 60–80 énekesből állt. A római egyház VII. Gergely pápa kezdeményezései óta különös gondot fordított az egyházi ének- és kóruskultúrára. A kötelékébe tartozó iskolákban gyermekkortól tanították az éneket, s a képzés során kitűnt tehetséges ifjak közül választották ki a templomi énekeseket. Az énekes iskolák – *schola cantorum*-ok – a középkorban fontos szerepet töltöttek be a liturgiában. A XV. században a kóruséneklést már a világi iskolákban is oktatták. Pontos szabályok írták elő nemcsak az énekek zenei elő-

adásmódját, hanem azt is, hogy milyen tempóban kell őket különböző alkalmakkor énekelni.¹⁸

A legjobb zenei képzést a cambrai-i iskola nyújtotta. Az itt nevelődött énekesek, zenészek hatásának nem kis része volt abban, hogy nemcsak a francia, spanyol és angol királyi udvarokban, hanem Közép- és Dél-Európában is egységes, nemzetközi ének- és zenekultúra formálódott, több-kevesebb helyi vonással. Az 1470-es évek végéig az udvari zenei műveltség színvonalának kialakításában a burgundi hercegek udvartartása az irányadó. Burgundia – a mai Franciaország magva – e korszakban gazdagságban és hatalomban az európai nagyhatalmakkal vetekedett, udvartartása káprázatos pompájával azonban a királyi székhelyeket is felülmúlta. Ének- és zenekultúrája a Valois-házbeli hercegek idejében a legfejlettebb: Merész Fülöp, Félelemnélküli János, Jó Fülöp és Merész Károly nemcsak bőkezű mecénása a zenének, hanem maga is gyakorlott zenész.¹⁹ A burgundi udvari énekkar már 1416-ban harminc énekesből állt;²⁰ a század harmadik negyedében pedig Anjou René provençe-i székhelyén tizenhét tagú zenekar működött.²¹

A XV. századi burgundi és a franciaországi Anjou-család udvari kultúrájában sajátos módon keveredtek az Európa e területén már túlhaladott, mesterségesen életben tartott lovagi eszmék, a lovagi életforma külsőségei, továbbá az ősi vallási tradíciók és a kor politikai aktualitásai által is erősödő keleti orientáció. Kitűnően példázta e sajátos udvari szellemet a Jó Fülöp által 1453-ban Lille-ben rendeztetett Fácán-ünnepség (*Fête de Faisan*). Jó Fülöp e káprázatos lakomát is felhasználta a Konstantinápoly visszafoglalására szervezendő keresztes hadjárat tervének népszerűsítésére. E tervre esküdtek fel a lakoma résztvevői; az ünnepséget záró, álarcos táncjátékban pedig az egyház megszemélyesítője kért segítséget a szaracénnal jelképezett ellenség megfékezéséhez.²²

Az itáliai reneszánsz fejedelmek udvari kultúrájára a burgundinál szabadabb, vidámabb szellem volt jellemző. Az olasz udvarokban a burgundi álarcosbál farsangi felvonulássá módosult. A zene- és kóruskultúra azonban bizonyos helyi vonások mellett e területen is hasonló módon alakult. Itt is a franko-flamand polifónia az uralkodó zenei stílus, s többnyire vándor virtuózok formálják a kü-

lönböző nemzetiségű énekeseket nagyhatású kórossá. Nápolyban Beatrix nagyatyja, Alfonz király mintegy húsztagú énekkart alkalmazott.²³ Hasonló létszámú és színvonalú kórus működött Ferrarában. Galeazzo Maria Sforza milánói herceg udvari énekkara pedig 1474-ben csaknem kétszer ennyi képzett énekest számlált.²⁴

Budára elsősorban Beatrix révén jutottak el az új zenei törekvések. A királyné Nápolyban a kiváló Johannes Tinctoristól nyerte alapos zenei képzettségét és a zene iránti különös vonzódását. Amikor pedig Budán saját elképzelései, igényei szerint formálhatta az udvari ének- és zenekultúrát, nápolyi, ferrarai és milánói rokoni kapcsolatait felhasználva igyekezett udvartartása számára neves zenészeket megnyerni. Mátyás udvarában azonban már Beatrix személyes befolyása előtt magas színvonalú kórus működött. Heinrich von Milticz szász követ tudósítása szerint a királyné Magyarországra érkezése alkalmából, 1476. december 11-én, Székesfehérvárott tartott ünnepi misén gyönyörű miseénekek hangzottak fel.²⁵

1483-ban a IV. Sixtus pápa által Budára küldött Bartolommeo de Maraschi castellói püspök emlékezett meg elismeréssel a budai egyházi zenekultúráról. Három évvel később pedig egy ismeretlen tudósító számolt be arról, hogy Mátyás és Ulászló cseh király találkozásakor Iglauban (Jihlavában) a magyar kórusban kiváló énekesek és zenészek működtek közre.²⁶ Bonfini szerint Galliából és Germániából szerződtették az énekeseket a királyi kápolna számára, de a név szerint ismert budai zenészek, énekesek között van német származású, francia, németalföldi és különösen sok olasz. Mátyás és Beatrix bőkezűen gondoskodott javadalmazásukról.²⁷

A cambrai-i származású Cornuel-Verjus az 1470-es években járt valószínűleg Budán. 1467–1468-ban a római Szent Péter-templom kórusában énekelt, 1474-től pedig a milánói udvari énekkar tagja volt. Ugyancsak Európa nyugati részéről jöhetett Magyarországra a Beatrix levelezésében 1486-ban említett Mecchino Francese, majd két évvel később Messer Pier lantos.²⁸ A Budán is működő legjelentősebb németalföldi zenész a limburgi születésű Johannes Stockem. 1487-ben Josquinnel együtt a római pápai kórusban énekelt. Budán karmesterként működött s bizonyára a németalföldi polifónia meghonosodását segítette elő, mert ismert művei elsősorban Josquin-

hatásról tanúskodnak. Josquin művei azonban már korábban eljuthattak Budára, mert a nagyhatású zeneszerző 1474–1479 között Beatrix unokahúgának, a milánói herceg feleségének az udvarában működött. Az antwerpeni Notre-Dame székesegyház volt ének-mestere, a neves Jacques Barbireau 1490 elején, Miksa császár követeként járt Budán.²⁹

E néhány adat felsorakoztatása csupán azt kívánja illusztrálni, hogy Mátyás idejében a budai udvar a reneszánsz kor szellemi vívmányaival s így a korabeli haladó, zenei irányzattal és kóruskultúrával is lépést tartott. Mint a legtöbb fejedelem környezetében, Budán is különböző országokból gyűltek egybe a művészek, köztük az énekesek és zenészek. Ez utóbbiak a XV. század harmadik negyedében az általános zenei tendencia szerint a franko-flamand ének- és kóruskultúrát terjesztették. E távoli királyi székhelyen nem támaszkodhattak olyan nagy múltú és a társadalom vezető rétegét is átható zenei műveltségre, mint a burgundi-francia vagy olasz hercegi udvarokban. Az általuk képviselt, egységes, nemzetközi zenekultúra Magyarországon a XV. században még nem befolyásolta döntően a főúri-nemesi udvarok tradícióit.³⁰ Jelentősen emelte azonban a budai királyi székhely udvartartásának fényét és nemzetközi hírét.

A XV. század jellegzetes, vándorló énekesi és zenészei bizonyosan zenei kéziratokat is vittek magukkal különböző állomáshelyeikre. Olyan nagyméretű és drága hártyakódexet azonban, mint amilyen az eredetileg nyilván több kötetből álló Mátyás-Graduale, a magas előállítási költségek miatt saját használatukra aligha készítettek. Az sem igen valószínű, hogy külföldi énekesek, zenészek Mátyás megbízása alapján hoztak volna Budára a Gradualéhoz hasonló – s ahhoz mintaképpül használható – flamand miniatúradíszű kódexet. A Budán megfordult, eddig ismert nyugat-európai énekesek, zenészek ugyanis nem közvetlenül Franciaországból vagy Flandriából, hanem korábbi itáliai működés után jöttek Magyarországra.

A nagy hártylevelekre írt Graduale gondos kiállítása, gazdag díszítése arra vall, hogy reprezentatív liturgikus énekeskönyvnek készült. Mai terjedelme kétszázegy levél (méretük általában 503×370 mm), mert a hiányzó hetvenötödik levelet a beszámozás-kor nem vették figyelembe.³¹ A díszes címlapot két levél előzi meg a nagyszombati liturgia énekeivel.

A kódex valamennyi lapja gondosan komponált, művészi egység. A miseénekek dallamát négy vörös vonalon négyszögű (quadrata) neumák jelzik. Általában öt hangjegysor van egy lapon a gótikus textúrával (scriptura textura formata humanistica) írt megfelelő szöveggel. A ritmikusan ismétlődő sorok dekoratív hatását az ünnepeket jelző vörös feliratok, továbbá az énekek előadására vonatkozó rendelkezések (rubrikák) és festett iniciálék fokozzák. Nincs olyan lap, amelyre ne került volna legalább egy kisebb iniciálé (méretük általában $34 \times 20-40$ mm), váltakozva kék vagy bordó alapon fehér, illetve arany arabeszkdíszítéssel.

A miniatúradísz gazdagságát legjobban a számszerű adatok szemléltetik: egy címlapkeret Mátyás és Beatrix címerével, negyvenhét nagyméretű miniatúra (közülük negyvenhat figurális iniciálé), négy közepes méretű és több mint négyszáz kisebb, festett kezdőbetű díszíti a kötetet.

A címlapként kialakított 3r levélen a húsvétvasárnapi liturgia kezdődik. Az ünnepre érdekes Feltámadás-kép hívja fel a figyelmet, a szövegtükröt pedig pompás, festett keret veszi körül. Dekorációjának alapmotívuma elegáns formájú, dúsan áradó, több színű akantuszleveles inda, amelyet naturalisztikusan festett virágok, tarka tollú madarak és különböző szórakozásokat, tornajátékokat felidéző figurák, állatok élénkítenek. Helyet kaptak vallásos jelenetek és szimbólumok is a keretléceken, de a középkori fantasztikus állattan csodaszörnyei hiányoznak. Az alsó lapszéldísz közepén egy karcsú angyal tartja Mátyás és Beatrix címerét.

Ugyanilyen jellegű növényi ornamentikával, figurális motívumokkal komponált, festett keret van számos XV. századi német-

alföldi és francia kódexben, mert a két terület történeti és kulturális együttthatói következtében a flamand és a francia miniatúraművészet formakincse sok rokon vonást mutat.³² A hasonló típusú francia munkákon azonban gyakran különböző geometrikus alakzatokban festett arany és fehér alap váltakozik, s több a fantasztikus állatfigura, mint az inkább naturalisztikus virágokkal és tréfás alakokkal díszített flamand műveken.³³ A Graduale festője áradó mesélőkedséggel és a korabeli legjobb flamand miniátorok gazdag formakincséből merítve alakította ki a címlap szép keretét.

A miniatúrákat közrefogó, gótikus kezdőbetűk és keretek hasonló változatossággal komponáltak. Különösen szép dekoratív elemként formáltak az S kezdőbetűk: nemegyszer az S szövegkezdő elentétes ívekre osztott szárai kapcsolják össze az illusztráció két jelenetét (119v lev.). Az I betűknél viszont gyakran elmarad, vagy csak utalásszerűen jelzett a függőleges betűszár, hogy ne ossza két részre a figurális jelenetet. A nemesen formált, gótikus betűk színhatásukkal fokozzák a hozzájuk csatlakozó képek festői értékeit. A tragikus hangvételű kompozícióknál így többnyire a kezdőbetűk is sötét színűek. Más témáknál a betűtest arany alapja emeli a jelenet ünnepélyességét, pompáját.

Két miniatúránál kitűnően jellemzett figurák élénkítik a betűszárat. A 10r levélen az A kezdőbetű függőleges szárai az első emberpár alakját zárják magukba; alattuk zenélő figurák kuporognak. Az Utolsó ítéletnél (14r lev.) az U betű vörös szárában két próféta alakja magasodik fel; velük szemben szokatlanul merész beállításban Dávid és Góliát küzdelme elevenedik fel. Ezek a természetes mozgású, plasztikus hatású mellékalakok gondosabban formáltak, mint számos jelenet szereplői.

A gótikus kezdőbetűket és az öblükbe zárt miniatúrákat színes keretek foglalják geometrikus formába. Alapjuk gyakran arannyal festett (30r, 165v lev.), máskor gótikus levelekkel ékesített (33v lev.). A zsúfolt kompozícióknál olykor csak színes vonalakból képzett a keret (37r lev.), másutt dús ornamentikájú dekoráció öleli körül a festményt (184r lev.). A kódexfestők több évszázados gyakorlata során kialakult formakincs elemei gazdag változatban szerepelnek e keretekben. Elvértve még a korabeli olasz miniatúrák kedvelt

motívuma, a gyöngy és drágakő is felcsillan bennük vagy a kezdőbetű száraiban (54r lev.).

Sok problémát okozó, különös jelenség, hogy a kódex legszebb festménye – a Bevonulás az ígéret földjére (7r lev.) – a többi miniatúrától eltérő stílusban, festői modorban készült. A nagyszerűen komponált, ragyogó színhatású kép északolasz – milánói – iskolázottságú, eredetű művész alkotása.³⁴ Az Izrael népét jelképező csoportban a szereplők típusainak megkülönböztetése, az egyes figurák szinte portrészzerű jellemzése arról vall, hogy a festő művészetében a mindennapi életből nyert megfigyelések erőteljesen érvényesülnek. Élményeinek ihletése jelentkezik a természeti környezetben, amelyben termésükről jól felismerhető gyümölcsfák alatt munkálkodnak a pásztorok.³⁵ E genre-szerű részlet szimbolikus kapcsolatban áll a főtemával: a méhkaptárral együtt a tejjel és mézzel folyó Kánaánra utal. Különös, hogy az Izrael népét jelképező szereplők közül többen könyvet tartanak a kezükben, s hogy e lapon az introitus eredeti szövege, „*Introduxit vos Dominus*” helyett „*Introduxit nos Dominus*” olvasható. Tény, hogy a kiváló miniatör éppúgy saját korára vonatkoztatta a bibliai eseményt, mint több esetben a kódex flamand ciklusának festői. Erre utal az I betű szárában a két antik motívum: a zenélő Orpheus és a hidrával viaskodó Herkules. A bibliai eseményhez, a miniatúra témájához nem kapcsolódó szimbólumok alapján e festményt Mátyás és humanistái úgy is értelmezhatték, hogy az ő uralkodása alatt új korszak kezdődött Magyarországon: szélesre tárultak a kapuk az antik kultúra vívmányait közvetítő és az újszerű tudás- és életvágy jogosságát hirdető, humanista eszmék előtt.

Ugyanez a miniatör festette a címlap elé kötött 1r levél négy iniciáléját, amelyeken arany alap fokozza a többnyire kehelyszerű levelekkel és színes virágokkal komponált kezdőbetűk pompás hatását.

A kódex további negyvenhat miniatúrája a flamand stílusban festett ciklushoz tartozik, s a Gradualét övező problémák egyik forrása. Jelentéstartalmuk és ikonográfiai sajátosságaik vizsgálata előtt ezért át kell tekintenünk a kódexre vonatkozó korábbi megállapításokat.

1864-ben jelent meg az első leírás a Gradualéről a bécsi udvari könyvtár latin nyelvű, teológiai kézirateit ismertető katalógusában.³⁶ Michael Denis e munkája még nem keltett különösebb érdeklődést a kódex iránt: évtizedekig csak Mátyás könyvtárával kapcsolatban vagy kiállítási katalógusokban említették a kötetet.³⁷

Varjú Elemér írta a Gradualéről az első részletes tanulmányt 1908-ban.³⁸ Felismerte, hogy a 7r levél festménye és négy kisebb iniciálé (1r lev.) olasz mester munkája; majd jelenetről jelenetre haladva leírta a miniatúrákat s próbálta értelmezni azokat. A nagyszombati liturgiával kezdődő kötetéről azt hitte, hogy francia rítus szerint szerkesztett liturgikus énekeskönyv;³⁹ egyetlen magyar vonatkozása Mátyás és Beatrix címere, s nem utólag, hanem a címlap keretével együtt festették a címereket a kötetbe. A szerkönyv tehát nem készülhetett Budán, de nem is vásárolhatták Mátyás számára. A szép tájképekben, részletekben bővelkedő, de olykor hibás perspektívával s elszárválva készült jeleneteket francia miniatör festhette a szerkönyvbe. E megállapítások alapján jutott Varjú arra a feltevésre, hogy Filipecz János váradi püspök hozhatta Budára a kötetet, amikor 1487-ben Mátyás fontos diplomáciai megbízatással és nagyszerű ajándékokkal követséget küldött a francia királyhoz. A magyar ajándékok viszonzására készülhetett a Graduale a könyvgyűjtő szenedélyéről ismert Mátyás számára.

Varjú Elemér tanulmányának vitatható megállapításai közül a miniatúrák stílusának kérdésében alakult ki legkorábban egységes állásfoglalás. André de Hevesy korvina-kötetében flamand munkaként írta le a kódexet, Hoffmann Edit és Hermann Julius Hermann pedig egyértelműen hangsúlyozta, hogy a Graduale az egyetlen németalföldi stílusban festett korvina.⁴⁰ Hoffmann Edit szerint miniatúrái nem egyszerre készülhettek: vannak közöttük régieskedő és modernizáló lapok, többségük kitűnő kompozíciók gyarló kópiája. A befejezetlen miniatúradíszű kódex nem lehetett királyi ajándék, de a címerek tanúsága szerint Mátyás sem vásárolhatta. A lehetőségek bizonytalankodó latolgatása után sorolta a szerző

a Gradualét „Buda, 1480–1490” meghatározással a korvinákról publikált jegyzékébe.

1941-ben fontos megállapítással gazdagodott a Graduale irodalma. Az addig antifonáléként vagy antifonáriumként említett kötetről Radó Polikárp megállapította, hogy csonka graduale.⁴¹

Berkovits Ilona több munkájában publikált, széles körű stílus-elemzésének eredménye a kódex keletkezési idejének meghatározása, a miniatúrák eltérő kvalitásainak indoklása és az azokat készítő két festő képességeinek, sajátosságainak jellemzése. Megállapítása szerint a Graduale hatása egyedül az 1488–1489-ben festett vatikáni Corvina-Missale díszsein ismerhető fel. A Gradualénak tehát 1488 előtt kellett készülnie.⁴² Azonos stílusú, technikájú 46 képét nem egy kéz festette, e ciklus inkább műhelymunkának tekinthető. A vezető mester festményeire kiváló elbeszélőkészség, finom camaïeu-keretek s a nagy burgundi-francia miniátorok távoli hatása jellemző. Az azonos stílusú, de kevésbé tehetséges második miniátor – a segéd – jelenetei gyakran zsúfoltak. Egyikük stílusa, technikája, figurái sem ismerhetők fel budai kódexekben. A Graduale tehát nem Budán, hanem Franciaországban, két miniátor együttműködésével készülhetett, legkésőbb 1487-ben. Mátyás ez évben Filipecz János váradi püspököt azzal a megbízatással küldte VIII. Károlyhoz, hogy eszközölje ki a II. Bajazid szultán ellen fellázadt, elmenekült s akkor Franciaországban őrzött Dzsem török herceg kiadatását Magyarország számára, s nyerje meg a francia királyt a török elleni, nemzetközi összefogás támogatására. A Graduale VIII. Károly király Mátyásnak küldött viszontajándékként kerülhetett Budára.⁴³ A 7r levél miniatúráját s a négy azonos stílusú iniciálét (1r lev.) utólag s már hazai ösztönzések alapján egy olasz iskolázottságú művész festette a kötetbe.⁴⁴

Jean Porcher – Berkovits Ilona korvina-kötetének recenziójában – a Graduale 46 miniatúrájával kapcsolatban a kvalitás és festői stílus kérdésében foglalt állást. Szerinte a ciklus leginkább másodrangú flamand munkának tekinthető s nem kapcsolódik VIII. Károly francia király művészi környezetéhez.⁴⁵

1963-ban az egyházi zene- és liturgiátörténész Szigeti Kilián foglalkozott a Gradualéval. Megállapítása szerint a szerkönyvet ere-

detileg három vagy négy kötetre tervezhették s ma csupán a második kötete ismert. Rendelkezései (rubrikái) szerzetesi használatra utalnak. Leginkább ferences szerzetes másolhatta szövegét, s mintaképek alapján Budán készülhettek festményei.⁴⁶

Az utóbbi évtizedek művészettörténeti kutatásai a Graduale budai eredetére vonatkozó feltevést nem igazolták.⁴⁷ Az újabb, részletes feldolgozások inkább azt a nézetet erősítik meg, hogy festményeinek kompozíciói, stílusjegyei nem kapcsolódnak a hazai eredetű táblaképekhez, freskókhoz, valamint az országban illuminált kódexek, címereslevelek festett díszeihez. Ezért sorakoztatták fel „A francia és németalföldi miniatúrák Magyarországon” című kötet szerzői – Radocsay Dénes és e sorok írója – mindazokat az érveket, amelyek a budai eredet ellen szólnak.⁴⁸ Utaltak arra is, külföldi analógiákra hivatkozva, hogy fejedelmek számára is készültek szerzetesrendi rítust követő imakönyvek, szerkönyvek; a kódex 37r és 115v levelét díszítő miniatúrákon szereplő barátok pedig nem a ferences, illetve pálos rend képviselői, hanem általában a szerzetesrendeket jelképezik a feudális társadalmi rend rétegződését szemléltető szereplők együttesében.

A Graduale feltételezett budai eredete ellen szóló érvek alapján jutott Radocsay Dénes arra a megállapításra, hogy „logikusabb tehát a miniatúrák stílusának iránymutatását követve a kötet francia-flamand származásában binni”.⁴⁹ Nézete szerint azonban a hiányos díszű kódex aligha lehetett királyi ajándék; inkább Mátyás vásároltathatta a kötetet, talán éppen a francia királyhoz követként küldött Filipecz püspökkel.

A kódexet övező problémák megoldását segíti Szigeti Kilián 1968-ban publikált újabb megállapítása, mely szerint a Graduale a budai várkapolna céljait szolgálhatta;⁵⁰ továbbá e sorok írójának az a felismerése, hogy egyes miniatúrákon a franciaországi Anjou-család illuminált kódexeinek hatása érvényesül.⁵¹

A Graduale eredetének kérdésében az utolsó évtizedben sem alakult ki egységes nézet, de a budai eredetet valószínűsítő újabb érvek sem láttak napvilágot. Nagyobb, összefoglaló munkák többnyire Hoffmann Edit, Jean Porcher és Szigeti Kilián – korábbi, nem 1968-ban publikált – megállapításaira hivatkozva, mintakép alapján

Budán illuminált kódexként említik a Gradualét.⁵² Ellentétes nézetre enged következtetni Petneki Áron tanulmánya, amely a középkori magyar hangszerábrázolásokkal kapcsolatban figyelmen kívül hagyja a Graduale ciklusának e témakörbe tartozó s több ízben publikált miniatúráit.⁵³ Az 1977-ben Lipcsében megjelent „Musikleben im 15. Jahrhundert” című, gazdag irodalomra épülő kötetben pedig Edmund Bowles valószínűleg Észak-Franciaországban készült miniatúrákként mutatja be a Graduale több, zenei vonatkozású festményét.⁵⁴

A vázolt kutatási eredmények alapján tehát számos probléma tisztázódott a Gradualéval kapcsolatban. Nem alakult ki egységes állásfoglalás a kódex keletkezési helyére, eredetére vonatkozóan, s problematikus maradt számos miniatúra jelentéstartalma, mert a képek meghatározásának kérdése Varjú Elemér első kísérlete óta szinte teljesen háttérbe szorult. Jelen munkának egyik célkitűzése éppen ezért a miniatúrák jelenetről jelenetre történő értelmezése és ikonográfiai összetevőik vizsgálata. A csupán a publikált külföldi emlékanyagra támaszkodó hazai kutatásnál ugyanis leginkább e módszertől várható a továbbhaladást támogató, újabb eredmény. A miniatúrák témájának felismerése és ikonográfiai sajátosságai, előzményeik nyomon követése remélhetőleg közelebb vezet az eddig megfejtetlen kompozíciók eredetéhez s ahhoz a szellemi-művészi környezethez, amelyben e sajátos programú ciklus keletkezhetett.

A FLAMAND STÍLUSÚ CIKLUS IKONOGRÁFIAI SAJÁTÓSÁGAI

Míg az olasz miniátor festménye (7r lev.) egyértelműen az ünnepi introitus kezdősorához kapcsolódik, a flamand stílusú ciklus számos jelenete nem az introitusként idézett zsoltársors hagyományos illusztrációja. E miniatúrák értelmezéséhez maga a kódex nem nyújt kielégítő támpontot. Az ilyen típusú képek ugyanis nemcsak az introitust szemléltetik, hanem az ünnepi liturgia leglényegesebb eszméit idézik fel. Szövegforrásuk vagy a régen introitusként éne-

kelt teljes zsoltár, vagy az ünnepi szentlecké, illetve evangélium. Ezek a bibliai részletek pedig természetesen nem szerepelnek a Gradualében.

A szentlecké többnyire ótestamentumi, az evangélium viszont újtestamentumi szöveg. Részben ezzel magyarázható a ciklusra jellemző tipologikus képszerkesztés, amely arra a szemléletre épül, hogy bizonyos ótestamentumi személyek és események (ún. típusok, motívumok) Krisztus alakjára és életére vonatkoznak: „az eljövendő előképei”. E felfogás alapján ábrázolták már az ókeresztény katakombák freskóin és a korabeli szarkofágokon a cethal gyomrából szabadult Jónást vagy az oroszlánveremből élve menekült Dánielt a halál feletti győzelem jelképeként.⁵⁵ Az ilyen allegorikus értelmű, korai ábrázolásokból fejlődött ki a középkorban az ó- és újtestamentum egymásra vonatkoztatott eseményeinek rendszerezése és bemutatása: a tipológia. A rokon értelmű témákról bibliai konkordanciák, képi megformálásukról pedig tipologikus képsorozatok adtak áttekintést.⁵⁶

A tipológia egyik legnagyobb képviselője, Szent Ágoston, a bibliai események háromféle értelmezését tartotta lehetségesnek: a szó szerintit, a misztikus és az előképszerű értelmezést (dictum proprium, dictum figuratum, factum figuratum).⁵⁷ E szemlélet szerint az ótestamentumi események szereplői történeti személyekként és előképeként is értelmezhetők.

A tipológia szellemében komponált a Graduale címlapjának festett dísz. A miniatúra a húsvétvasárnapi liturgia alapgonolatának, Krisztus feltámadásának illusztrációja. A keretdísz négy sarkába illesztett jelenetek pedig e téma ótestamentumi előképei: Jónás szabadulása a cethal gyomrából, Sámson Gaza városának kapuszárnyaival és a szareptai özvegy fiának feltámasztása, illetve az újtestamentumból a naimi ifjú feltámasztása.⁵⁸ Ugyancsak a főtéma ismert szimbóluma a kölykét élesztgető oroszlán a jobb oldali keretlécen.⁵⁹

A Feltámadás-kép a keleti és nyugati kódexfestés tradícióit egyesítő, különleges ikonográfiai típus. Krisztus feltámadását a korai századokban ritkán ábrázolták, inkább ún. megjelenéseivel utaltak az eseményre. A bizánci művészetben a feltámadásra utaló kép-

típus a Krisztus megjelenése a pokol tornácán. Nyugaton viszont e téma jelképe a sírt látogató három asszony, vagy ritkábban a feltámadt Krisztus megjelenése az emmauszi tanítványoknak, az apostoloknak, Mária Magdolnának, a hitetlen Tamásnak.⁶⁰ Jeanne d'Évreux – IV. Károly francia király felesége – breviáriumban a feltámadást jelképező említett képtípusok teljes sorozata illusztrálja húsvét vasárnapját és oktavájának napjait.⁶¹

A szarkofágból kilépő vagy mellette álló, feltámadt Krisztus-típus a XII. századtól kezdve terjedt el önállóan vagy a korábbi jelképes jelenetekkel kiegészítve.⁶² Ilyen jellegű, kettős kompozíció Jean de Berry herceg *Très belles heures* című imakönyvének Milánóban őrzött Feltámadás-festménye. E miniatúrán a balról közeledő szent asszonyoknak a szarkofágon ülő angyal mutatja, hogy a sír üres, mellette pedig a feltámadt Krisztus készül kilépni a szarkofágból.⁶³

A Graduale Feltámadás-képe magát az aktust és a korábban azt szimbolizáló témákat ugyanúgy együttesen mutatja be, mint Anjou René második felesége – Jeanne de Laval – zsoltároskönyvének Feltámadás-jelenete.⁶⁴ Krisztus mindkét festményen az előtérben, a kőszarkofág mellett áll; a háttér Jeruzsálem látképe, illetve balra egy tornyos vár zárja le. Mária Magdolna egy fiatal fa mellett térdel a kertészként megjelenő Krisztus előtt (*Noli me tangere*). A második melléktémánál a Péternek megjelenő Krisztus alakját mindkét kompozíción alacsony, fonott kerítés választja el a főjelenettől; a harmadik közös téma a sírt látogató három asszony motívuma. E vitathatatlan tematikai és szerkezeti megegyezések ellenére a Graduale festménye nem kópiája az Anjou-kódex rokon értelmű jelenetének, hanem annak ösztönzéseit hasznosító kompozíció. Szélesebb horizontú, gazdagabban jellemzett természeti környezetben rendezi el a fő- és melléktémákat, a szereplőket pedig kisebb méretben ábrázolja, hogy hangsúlyosabban érvényesülhessen a háttérben Jeruzsálem látképe.

A kereszténység korai időszakában a húsvétot követő hét első-sorban az újonnan keresztek ünnepe volt, így e napok liturgiája a számukra legfontosabb tanításokat foglalja össze. A Graduale húsvétkeddi miniatúrája (10r lev.) ezért emlékeztet a víz szimboli-

kus jelentésére s egyben a keresztelezésben nyert újjászületésre. Lajta Edit e kompozíciót „az élet forrása” ikonográfiai típushoz sorolta, amelynek legismertebb példáiként az Eyck-iskolából származó madridi képre s Oberlinben őrzött másolatára hivatkozott.⁶⁵ A Gradualéban e jelenet az *Aqua sapientie potavit eos* introitust illusztrálja a – középkori Eklezsia- és Zsinagóga-ábrázolásokhoz hasonlóan – két csoportba rendeződő és a forrás vizéből éltető és megerősítő erőt nyerő, szimbolikus figurákkal.

A húsvét utáni szerda illusztrációja – az Utolsó ítélet (14r lev.) – nem ikonográfiai szempontból érdekes, hanem festői értékekben gazdag, költői szépségű vízió.

Az Átkelés a Vörös-tengeren (17v lev.) a sokszor ábrázolt bibliai esemény hagyományos képtípusát követi. A téma legrégebbi ábrázolásai a Dura-Europos-i zsinagóga III. századi freskójáig követhetők nyomon.⁶⁶ A szarvakkal jellemzett Mózes-típus a biblia héber szövegének (Mózes II. 34, 29) téves latin fordításán alapul, amely az arcáról szétáradó sugarak helyett szarvakat említ.⁶⁷ E téves szövegértelmezésből adódó Mózes-portré azért vált népszerűvé a képzőművészeti alkotásokon, mert a szarv számos ősi kultúrában és a bibliában is a természetfeletti erő és hatalom szimbóluma.⁶⁸

A húsvét utáni péntek festménye (22r lev.) e nap ősi liturgiájának szellemében komponált, érdekes képtípus. A hagyományos Mózes hálaéneke-kompozíció itt – az *Attendite populus meus legem meam* zsoltársor (77, 1) alapján – új jelentéstartalommal gazdagodott: Mózes és társai ugyanis nemcsak az egyiptomi fogságból való szabadulásért, hanem az új törvényekért is hálát adnak az Úrnak. A 77. zsoltár 1. versét egyébként a korai kódexminiatúrák nemcsak a kőtáblák motívumával szemléltetik, mint a Graduale festője, hanem a törvényt magyarázó királyi alak, illetve Mózes rokon jellegű ábrázolásával is illusztrálják.⁶⁹

A húsvét utáni szombat miniatúrája (26r lev.) – az előző kép új-testamentumi párhuzamaként – a Krisztus által vezetett keresztény közösséggel illusztrálja az *Eduxit dominus populum suum* introitust. Rokon szellemű a Bible moralisée egymást követő két jelenete, melyek közül az első a Törvénytáblák átadása, a második viszont Krisztus ad új törvényt Péternek és a mögötte felsorakozó

keresztényeknek.⁷⁰ E téma terjedhetett át a későbbi kódexekbe, s itt a Gradualéban a muzsikáló angyalok együttesével gazdagodott.

A húsvét oktávját záró vasárnap (30r lev.) introitusa és szentleccéje a keresztelés liturgikus jelentőségére emlékeztet. Hasonló szellemű az ünnepi miniatúra, amely nem a keresztelés aktusát ábrázolja, hanem az előtérben álló, koszorús gyermekalakokkal a szertartás lényegére, a lelki újjászületéssel nyert ártatlanságra utal.⁷¹

Hasonlóképpen a 33v levél festménye is azért tér el a *Misericordia domini plena est terra* introitus (32. zsoltár, 5) hagyományos illusztrációtól, mert a teljes ünnepi liturgia eszméit tolmácsolja. Ezért szerepel a Jó pásztor-ünnepet nyitó miniatúrán Krisztus alakja – az Atyaisten helyett – a világmindenség-jelkép mellett.

A *Iubilate deo, omnis terra* introitus szó szerinti illusztrációja (37r lev.) az Úr előtt hódolókként a feudális társadalom különböző rétegeinek reprezentánsait sorakoztatja fel. Két jelenetre tagolódó kompozíciójához XV. századi francia hercegi udvarok ünnepi eseményeit megörökítő ábrázolások nyújthattak ösztönzéseket, szerkezeti sémákat, motívumokat. Ilyen értelemben kapcsolódik e festmény a korábban Anjou Renének tulajdonított, az újabb irodalomban pedig a „Coeur-mester” műveként tárgyalt egyik kódex – Boccaccio: *La Teseida* – szép miniatúrájához, amelyen a Venus előtt hódoló Emilia mögött pontosan olyan beállítású és ruházatú nőalak látható, mint a Graduale-kép imádkozó, térdelő női figurája. Hasonló jellegű a két kompozíción az istenszobrok szokatlanul magas oszlopokon való bemutatása is.⁷²

A *Cantate domino canticum nouum* kezdetű, 97. zsoltár (41r lev.) a középkorban számtalanszor ábrázolt téma. A korai kéziratokban – ótestamentumi értelmezés szerint – többnyire a hárfázó Dávid királlyal, a XIV–XV. századi liturgikus énekeskönyvekben viszont gyakran templomi kórossal illusztrálták. E kétféle képi megoldási lehetőséget egyesíti a Stuttgarti Psalteriumban az azonos értelmű *Cantate ei canticum nouum* zsoltárvers (33, 2–3) miniatúrája: egymás mellett szerepelteti a hárfázó Dávid királyt egy szertartást celebráló diakónussal.⁷³ A Graduale képe filozofikusabb jellegű, allegorikus kompozíció. Hagyományos témája, a templomi kórus azért érde-

kes, mert tagjai világi énekesek. Ikonográfiai szempontból ritkább a bal oldali mellékjelenet: a halál feletti diadalt jelképező, halottakat feltámasztó, betegeket gyógyító Krisztus.

A *Uocem iocunditatis annunciate* introitus (45r lev.) festménye szimbolikus jelentésű, különös kompozíció: együtt szerepelteti Izaiás prófétát az általa megjövendőlt Krisztussal, akinek messiási jelentőségét a pokol kapujának széttűzése jelzi. E képhez bizonyára nem a Bible moralisée nyújtott ösztönzést, amelynek rokon értelmű jelenetén csupán a próféta jelenik meg, két oldalán az örömhír terjesztésére buzdított társaival.⁷⁴ A Graduale festményének további részletei közül a pokol kapuját széttűző Krisztus hagyományos ikonográfiai típus, az örömhirt terjesztő pásztor pedig a Jézus születése-kompozíciók ismert figurája. A különböző témájú bibliai jelenetekről kölcsönzött részletek, motívumok is jelzik, hogy az ünnepi liturgia jelentős eszméit kifejező Izaiás-képtípus a középkori művészetben nem terjedt el.⁷⁵

A ciklus hagyományos témájú miniatúrái általában a képszerkesztés fejlettebb elvei szerint formáltak. Ezért kiérleltebb kompozíciójú és művészebb kivitelű festmény a Körmenet (50r lev.), a Krisztus mennybemenetele (54r lev.) és a Szentlélek eljövetele (64r lev.). Mindhárom miniatúrára a felület gazdaságosabb kihasználása, az egymás mögötti figurák térbeli helyzetének biztosabb érzékeltetése, a szereplők érzelmeinek változatosabb gesztusokkal való kifejezése jellemző. Az 58r levél Dávid-jelenetének festésekor viszont olyan kiváló minőségű, rokon témájú előkép inspirálhatta a miniatort, amelynek architektúráját nem sikerült hibátlanul átmásolnia. Így e kép inkább ikonográfiai szempontból érdemel figyelmet: a bibliai Dávid ugyanis itt nem az ótestamentumi Úrnak, hanem – a téma keresztény értelmezése szerint – az előtte teljes alakban megjelenő Krisztusnak ajánlja fel a szívét.

Nem hagyományos pünkösdhétfői illusztráció a 69v levél ünnepélyes-kedves hangulatú körmenete. A római egyház a XIII. században elrendelt új ünnepet, az Úrnapját ünnepli szentségi körmenettel, így az e naphoz kapcsolódó illusztrációk leggyakoribb témája a körmenet. Szigeti Kilián szerint a miniatör tévedésből festhette e jelenetet a kódexben előbb szereplő pünkösdhétfőhöz,

minthogy ennek az ünnepnek a liturgiája ugyanazzal az introitussal – *Cibauit eos ex adipe frumenti* – kezdődik, mint az Úrnapjé.⁷⁶

A túlvilági jutalomról szóló introitushoz (72r lev.) kapcsolódó illusztráció a ciklus festőinek ahhoz az érdekes képtípusához tartozik, amely a feudális társadalom rétegződését szemlélteti. E lapon a menny kapujában álló Szent Péter fordul a túlvilági jutalom várományosaiként felsorakoztatott, jellegzetes típusok felé. Rokon szellemű, kétsávós kompozíció díszíti a Graduale 10r és 115v levelét. A következő két illusztráció (76v és 86r) a könyörgő Dávid-ábrázolások újabb változata.

Ritka ikonográfiai értékű miniatúra szemlélteti a 79v levélen a zsidó pünkösdi égőáldozat bemutatásának előkészületeit. E jelenet szövegforrása nem a pünkösdi utáni szombat introitusaként idézett zsoltárvers – *Caritas dei diffusa est in cordibus uestris(!)* –, hanem a zsidó pünkösdre vonatkozó mózesi előírásokat tartalmazó szentlecke (Mózes III, 23, 15–21).⁷⁷ Számos korai keleti kézirat, így a Vatopedi kolostor Octateuchus-a megörökíti Izrael népének ünnepi szokásait, áldozati állatait, hasonló kompozícióról azonban nincs tudomásunk.⁷⁸ Középkori liturgikus kódexekben a téma is ritka.

Ikonográfiai és festői értékei alapján egyaránt az előző miniatúra méltó társa a Graduale úrnapi illusztrációja (90r lev.). Vitatható: vajon a pünkösdhétfői miniatúrával kapcsolatban említett tévedés miatt illusztrálta-e a festő az Úrnapját a mannahullással és vidám lakomázó társasággal, vagy tudatosan választotta e témákat? Az őskeresztények ugyanis az Eucharisztia megalapítását az utolsó vacsora napján, nagycsütörtökön ünnepelték. Közvetlen nagypéntek előtt azonban a liturgia hangulatához nem illett a fényes külsőségekkel való ünneplés. Ezért rendelte el 1264-ben IV. Orbán pápa az Eucharisztia megalapításának önálló ünnepét, az Úrnapját. Az ünnep liturgiájának lényege, alapeszméje tehát nem a körmenet, hanem az emlékezés az utolsó vacsora aktusára és hódolat az „élő és életet adó kenyér” előtt. A Graduale festménye az ősi rítus szerint híven tolmácsolja az ünnep eszmei mondanivalóját az Eucharisztia előképével, a mannahullással s a szó szerinti illusztrálás elveit követve a vidáman lakomázó társasággal.⁷⁹

Minthogy a flamand ciklus ótestamentumi hőse Dávid, feltehe-

tően a *Factus est dominus protector meus* kezdetű introitus (95r lev.) különös festménye is az ő személyéhez kapcsolódik. Ilyen értelmezési kísérlet szerint a kép az engedi pusztaság barlangjaiban társaival megbújó ifjú Dávidot és az üldözése során a barlang elé érkező Saul királyt és fegyverhordozóját ábrázolhatja. Illusztrált bibliák és Dávid-ciklusok e témát több változatban mutatják be. A Pierpont Morgan Library híres Dávid-ciklusának festménye a bibliai esemény három mozzanatát idézi fel: baloldalt Saul király és kísérete érkezik a barlanghoz, középen a barlang mélyéről előjövő Dávid levág egy darabot Saul köpenyéből, majd ugyanő a barlang tetején állva felmutatja a távozó királynak a köpeny darabját annak igazolására, hogy üldöztetése ellenére sem tör Saul életére.⁸⁰ A Graduale festményéhez közelebb áll a Bible moralisée megfelelő jelenete: Saul és seregének megérkezése a Dávidot és híveit rejtő barlang elé.⁸¹

A 99r levél festményén az R betű szárába rejtett zsoltáridézet utal arra, hogy a harcba vonuló ifjú vezér a bibliai Dávid. A kódex e lapján a pünkösdi utáni harmadik vasárnap liturgiája kezdődik, amelynek szentleckéje ordító oroszlánhoz hasonlítja az ellenséget. E hasonlat alapján alakult ki a korai keresztény művészetben az oroszlánnal küzdő Dávid-képtípus.⁸² A Graduale festményén a kompozíciót kettéosztó folyó és az előtérben álló figurák valószínűsítik, hogy e miniatúra Dávid és Absalom küzdelmének egyik mozzanatát, a Jordán folyón való átkelést illusztrálhatja a Graduale Dávid-ciklusában (Sámuel II, 17, 15–22).

A 103r levél művelődéstörténeti értékű miniatúrájának káprázatos kincsek között trónoló királya ugyancsak Dávid király. A kép tematikai előzménye a Bible moralisée egyik jelenete: ezen a XIII. századi ábrázoláson a középpontban trónoló Dávid előtt ugyanúgy egy ifjú térdel, mint a Graduale képén, a hódolók pedig aranytálakon ajánlják fel ajándékaikat.⁸³

A könyörgő Dávid-képtípusok újabb változatát (107r lev.) különös Szentháromság-festmény (111r lev.) követi a ciklusban. A szimbolikus értelmű kompozíció a Bible moralisée egyik tipologikus ábrázolására vezethető vissza.⁸⁴ A középkori művészek által jól ismert kéziratban az egymásra vonatkoztatott két jelenet közül az

ótestamentum in a zenélő Dávid űzi ki a gonosz szellemeket Saul királyból. Az újtestamentumi értelmezést tolmácsoló kép közép-pontjában Krisztus keresztje magasodik fel azok köréből, akiket halálával a sátán hatalmától megszabadított. A Graduale festménye a Bible moralisée utóbbi jelenetének módosított változatával a pünkösd utáni 6. vasárnap szentleckéjének alapgondolatára, Krisztus kereszthalálának jelentőségére hívja fel a figyelmet.

Az *Omnes gentes, plaudite manibus* (115v lev.) zsoltársorhoz többnyire szó szerinti illusztrációk kapcsolódnak: szereplőik tapsolva hódolnak az Úr előtt, mint a Bible moralisée rokon értelmű jelenetén.⁸⁵ A Graduale festménye eltér e hagyományos képtípustól. Változatosabb gesztusokkal tolmácsolja az Úr előtti hódolatot, a különböző népeket és társadalmi rétegeket jelképező figuráinak egymás mellé sorakoztatásával pedig egy kissé az Isten előtti egyenlőségre emlékeztet.

A 119v levél miniatúrája a szent hegyén megjelenő Úr és a Könyörületességet jelképező nőalak együttes bemutatásával szemlélteti a *Suscepimus, deus, misericordiam tuam* introitust. A kompozíció ikonográfiai érdekessége, hogy Könyörületesség-szimbóluma nem a magyarországi Szent Erzsébet – a tübingiai özvegy – példájának hatására széles körben elterjedt típus, hanem két kezében virágos ágat tartó, fiatal leány. Louis de Laval 1469–1489 között készült imakönyvének *Vierge de miséricorde* címmel említett festménye sem e típushoz tartozik, hanem hagyományos szellemű Könyörületesség-szimbólum.⁸⁶

A ciklus következő két festményén (123v és 127v lev.) a könyörgő Dávid király környezete újabb részletszépségeket tár fel a korabeli hercegi paloták, magánkápolnák fényűző berendezéséből. Az első képen a király kezében tartott kis figura az Úrnak ajánlott lélek hagyományos jelképe.⁸⁷

A flamand ciklus programjából adódóan leginkább Dávid király győzelmes bevonulását jelképezheti a *Deus in loco sancto suo* introitus (132r lev.) élen álló jelenet: keresztes lovagok bevonulása egy városba. A helyszín feltehetően Jeruzsálem, mert Izrael népe és a római egyház egyaránt e várost tisztelte szent helyként. Jeruzsálem elfoglalása a középkori művészet számtalanszor feldolgozott témája:

éppúgy szerepel illusztrált bibliákban, mint történeti művekben s a keresztes hadjáratok krónikaiban.⁸⁸ A Gradualeban megfestett képtípus közvetlen előzménye a keresztes hadjáratok eseményeit illusztrálhatta; a két koronás hadvezér rövid palástján a Szent Sír lovagrend jelvényéhez hasonló kereszt és az egyszerűbb – talpas – kereszt társaik pajzsán kétségtelen utalás a keresztes hadjáratokra.⁸⁹ Francia földön különösen elterjedt IX. Lajos és öccse, Anjou Károly nápolyi király tuniszi hadjáratának, valamint Bouillon Gottfried és testvére jeruzsálemi bevonulásának ábrázolása.⁹⁰

A 136v levél csatajelenetének értelmezéséhez sem az introitus, sem az ünnepi liturgia nem nyújt megfelelő támpontot. Egy genre-figura – az Achitófellal azonosítható felakasztott férfi – feltételezett jelképes szerepeltetése alapján vonatkoztatható ez a jelenet Dávid és Absalom küzdelmére. A Dávidot eláruló Achitófel hagyományos Júdás-előkép.⁹¹ Halálát a Bible moralisée és a Queen Mary's Psalter önálló kompozícióban, Louis de Laval imakönyve viszont a 174r levél keretdíszében, egy csatajelenet alatt mutatja be.⁹²

Izrael népének feldúlt, elpusztított temploma (141v lev.) a 73. zsoltár hű illusztrációja. A Graduale-képen e téma is új jelentéstartalmat nyert, mert a romos templomban továbbra is ott trónol az Úr, és előtte hódolnak a különböző népek, vallások képviselői. E részlet távoli tematikai forrása talán a Bible moralisée egyik jelenete, ahol az oszlopokkal jelzett, hasonló szentély közepén Krisztus áll, balján az ótestamentumot jelképező zsidókkal, jobbján az újtestamentumot reprezentáló, hódoló keresztényekkel.⁹³

A 145v levél miniatúrája az introitusban oltalmazóként említett Úr mennyei hajlékát mutatja be. A drágakövekkel ékesített, földöntúli palota káprázatos pompája a Graduale ciklusában leginkább az Utolsó ítélet (14r lev.) ragyogó menny-jelképéhez hasonlítható, de míg ez utóbbi gótikus építészeti elemekből kialakított, barokkos vízió, a 145v levél képen a reneszánsz építészet stílusjegyei a hangsúlyosabbak.

A ciklus következő két festménye sem hagyományos graduale-illusztráció. A 149r levél miniatúráján a zsoltárszerző Dávid kastélya előtt térdelő lovagkirályként fohászkodik az Úrhoz; a *Miserere mihi, domine* introitushoz (153r lev.) kapcsolódó jeleneten pedig

a fehér turbános harcos által vezetett, páncélos katona mellét kereszt ékesíti. E jelenet ótestamentumi előképe talán a hegyre menekült Mattatiast s azokat a zsidókat ábrázolhatta, akik szombaton nem voltak hajlandók harcolni, s így az ellenség győzedelmeskedhetett felettük (Makkabeusok I, 2, 28–38).⁹⁴ A Graduale képén a fogoly mellén fehérlő kereszt mindenestre azt jelzi, hogy ez az eredetileg nyilván ótestamentumi eseményt illusztráló kép e kódexben, az ünnepi liturgiával kapcsolatban a fogoly Pál apostolra – tőle való a szentlecke – s általánosságban a keresztényüldözésekre is vonatkoztatható.

A hasonló jellegű miniaturák tematikai és kompozíciós előzményeiről tájékoztat a 157r levél illusztrációja. E lapon az Úr igazságos ítéletének jogosságát hirdető introitust egy bálványimádó lemeszárlásának képe illusztrálja. A rokon értelmű, szerkezetű jelenetek a keleti és nyugati kódexekben egyaránt Mattatias tettét szemléltetik. A jeruzsálemi királyság területéről, az akkóni scriptoriumból származó, XIII. századi Arsenal-Biblia festménye ugyancsak turbános férfiként ábrázolja a renegát zsidót, akit a páncélos-sisakos Mattatias kardjával leszúr. E miniatúrán azonban Antiokhosz Epiphanész király követe is halállal lakol azért, mert bálványimádásra kényszerítette a leigázott zsidó nép tagjait. Hasonló kompozíció kapcsolódik e témához a Bible moralisée-ben.⁹⁵ Az Akkónban illuminált s ma Padovában – a Biblioteca Capitolarében – őrzött kódexben viszont kétalakos kompozíció mutatja be, hogyan készül magasra emelt kardjával a bálványimádóra sújtani Mattatias.⁹⁶ A Louis de Laval számára illuminált Mamerot-kéziratban a keretdíszben szerepel e jelenet.⁹⁷

Az őszi kántorböjt szerdájának illusztrációja (161r lev.) Izrael örömnépeinek liturgikus hagyományait idézi fel a 80. zsoltár alapján. E témát a Bible moralisée-ben éppúgy különböző hangszeren játszó, éneklő zsidó férfiak szemléltetik, mint a Gradualeban.⁹⁸

A *Letetur cor querencium dominum* introitushoz (165v lev.) viszont ismét olyan különös jelenet kapcsolódik, amelynek jelentéstartalma csak az ünnepi zsoltár és liturgia együttes mondanivalója alapján ismerhető fel. A rokon szellemű kompozíciók a Három ifjú

a tüzes kemencében elnevezésű képtípusok. A Biblia pauperum fametszetes kiadásainak e jelenetéhez hasonló a Graduale képén a kínzatást elrendelő király és a tüzet szító pribék szerepeltetése.⁹⁹ A Bible moralisée-ben a Három ifjú a tüzes kemencében-jelenet újtestamentumi párhuzama a Krisztus a pokol tornácán-ábrázolás.¹⁰⁰ A tűzben sínylődő embert ábrázoló képtípus tehát a vezeklés, a megtisztulás jelképe. Ezért került e jelenet a Gradualeban a vezeklés napjának számító őszi kántorböjt péntekjéhez. A képtípus allegorikus értelméről a Stuttgarti Psalterium is pontosan tájékoztat, amelyben a tűzben sínylődők motívuma a 66. zsoltár 10–12. versét illusztrálja.¹⁰¹

Az eddig áttekintett miniaturák alapján sem lehet kétséges, hogy a ciklus festményeit a tipológia szellemében komponálták, ezért vonatkoztatják gyakran az ótestamentumi eseményeket a keresztény tanításra. Még szembeutóbb ez a tendencia a *Uenite, adoremus deum* introitus (168r lev.) illusztrációján, amely egymás mellett mutatja be a téma szemléltetésére kiválasztott ótestamentumi jelenetet és allegorikus jelentését. E napon, kántorböjt szombatján a liturgia Izrael vándorlására, a neki juttatott „bizonyítékokra”, csodákra s az ősi hálaadó ünnepekre emlékeztet; egy hasonlat pedig a terméketlen fügefáról szól. Ezeket a gondolatokat idézi fel a festmény a vándorló Izraelt jelképező csoporttal, Mózesnek az Úrra utaló gesztusával és Áron kiemelt alakjával. Áron allegorikus jelentőségére viszont nem a hagyományos szimbólum – a kivirágzott vessző – utal, hanem a vele azonos képen ábrázolt gyermek Jézus és Mária alakja.¹⁰² Ennyiben eltér a kompozíció a Bible moralisée rokon értelmű két jelenetétől, amelyeken a kivirágzott vesszőt felmutató Mózes és Jézus születése emlékeztet Áron jelképes jelentőségére.¹⁰³

A ciklus következő két festménye kevésbé bonyolult jelentéstartalmú. A *Da pacem, domine, sustinentibus te* introitust (176r lev.) a Gradualeban éppúgy imádkozó zsidó férfiak szemléltetik, mint számos középkori kódexben. A Törvénytáblák átadása (180r lev.) is számtalanszor megfestett, hagyományos ótestamentumi esemény.

Ikonográfiai ritkaságnak számít viszont az Úr igazságos ítéletét

hirdető introitus (184r lev.) képe, amelynek értelmezését feliratok segítik.¹⁰⁴ Legjellegzetesebb szereplője a páncélos harcos, az Úr haragjának jelképe. A kezében tartott szöges cséphadaró ismert huszita motívum, de a XII. századi vallásreformátorra, Waldusra is vonatkoztatható, akinek követőit a Graduale keletkezése idején még kegyetlenül üldözték Franciaországban.¹⁰⁵ Minthogy a miniatúra a középkorban jól ismert szimbólumokkal a pünkösdi utáni 20. vasárnap alapgondolatát tolmácsolja, feltehetően ez a figura sem utal konkrét történeti eseményre, hanem általában a népi felkelések, felkelők megszemélyesítője. Két rokon szellemű, népies karakterű harcos szerepel egy XIII. századi francia miniatúrán: az egyik súlyos bunkót, társa pedig láncos buzogányhoz hasonló, vastag szárú ostort tart a kezében, amelyről bőrszíjakon három golyó függ alá.¹⁰⁶

A kor társadalmi problémáit ilyen hangsúlyozottan felidéző több kompozíció nincs a kódexben. Hasonló szellemben illusztrálja azonban a ciklus következő festménye az *In voluntate tua, domine, universa sunt posita* introitust (188v lev.). A feudális társadalom rétegződését szemléltető szereplők hódolnak e képen a kezében vesszőnyalábot tartó Krisztusnak, de csak a koldus és a paraszt áll félelem nélkül a világmindenség ura előtt.

Eléggé ritka ikonográfiai típus az idős Dávid király büntudatát Bethsabe figurájával jelző, szép festmény (193v lev.). Nem a hagyományos Dávid- és Bethsabe-jelenetek változata ez a kompozíció; itt csak a háttérben, vízióként magasodik fel az ifjú női alak, s így a jelenet – liturgikus könyvben is – alkalmat nyújt a miniaturnak a korszerű festői problémát jelentő aktábrázolásra.

A különös művészi igényességgel festett, utolsó miniatúra (197r lev.) ikonográfiai érdekessége a trónoló Úr újszerű jellemzése. A sokféle korábbi típus – a jószágos, áldó Úr, félelmes világbíró – után ezen a Jeremiás próféta szavaihoz kapcsolódó képen a világ gondjain töprengő emberként jelenik meg az Úr, amint fejét kezére támasztva a béke lehetőségeit mérlegeli.

A miniatúrák jelentéstartalma és ikonográfiai sajátosságai alapján aligha lehet kétséges, hogy a festmények az egyes ünnepek eszméit tolmácsolva egy egységes program kifejezői. A tudatos szerkesztés egyaránt megnyilvánul a témák kiválasztásában és nem hagyományos képi megformálásában. A festmények többsége a tipológia szellemében komponált. Magva gyakran kevésbé ismert vagy ritkábban ábrázolt ótestamentumi jelenet, amelynek jelentéstartalma az ünnepi liturgia szellemében módosult, s ezt szokatlan szimbólumok jelzik.

A miniatúrák tematikai és ikonográfiai előzményei a franciaburgundi királyi-hercegi családok illuminált kézírataiban ismerhetők fel. A legtöbb analógiát szolgáltató kódex a keleti tradíciókat is hasznosító Bible moralisée. Ez a mű azért vált az egyházi ösztönzésű kódexfestés egyik alapvető forrásává, mert szövegben és képben a legrészletesebben fejti ki a bibliai események bonyolult középkori – tipológiai – értelmezését. Nagyrészt innen eredeztethető a számos Graduale-festményre jellemző párhuzamos ábrázolás, az ó- és újtestamentumi szereplők, motívumok egymás melletti bemutatása.

A Bible moralisée egyik illuminált példánya IX. (Szent) Lajos könyvtárából maradt fenn.¹⁰⁷ Buchthal szerint az ő megrendelésére készülhetett az Arsenal-Biblia, amelynek hatása hosszú ideig érvényesült a kódexfestészetben.¹⁰⁸ IX. Lajos Psalteriuma viszont azért érdemel említést a Gradualéval kapcsolatban, mert nem a hagyományos zenélő, könyörgő Dávid-ábrázolásokkal, hanem Dávid életének eseményeivel illusztrálja a zsoltárokat.¹⁰⁹ Hasonló jellegű, de gazdagabb Dávid-ciklust tartalmaz két kimagasló jelentőségű, XIII. századi francia kézirat: a Queen Mary's Psalter és a Pierpont Morgan Library Old Testament Miniatures címen publikált kódex.¹¹⁰

A francia királyi-hercegi családok körében a XIII. századi miniatúraművészet hatása ösztönző tradícióként élt tovább. Az általuk kialakított szellemi-művészi központokban a nemzeti történet

fontos fejezeteként tartották fenn a keresztes hadjáratok emlékét, s hagyományos témává vált a hit védelmében vívott harcok felelevenítése művészi alkotásokon és udvari ünnepek keretében. Az 1377-ben a királyi udvarban bemutatott táncjáték a Bouillon Gottfried által vezetett keresztesek harcát szemléltette a szaracénok ellen Jeruzsálem elfoglalásakor.¹¹¹ Ez a hagyományörző szemlélet és a történeti érdeklődés jellemzi V. Károly király könyvtárát, amelyben éppúgy megvolt a Bible historique, mint a Les Grandes Chroniques de France vagy Jean de Mandeville népszerű Les voyages című munkája.¹¹² V. Károly halála és Párizs jelentőségének hanyatlása után az új szellemi központokat kialakító, nagystílű mecénások a történeti-vallási tradíciók továbbhagyományozói: Dijonban és számos más kastélyában a Jan van Eyck és Rogier van der Weydent foglalkoztató Jó Fülöp burgundi herceg, majd fia, Merész Károly, Bourges-ban János, Berry hercege, Angers-ban és Aix-ben Anjou René.¹¹³ Konstantinápoly eleste (1453) után aktuális politikai jelentőséget nyert e körben a keleti kérdés.¹¹⁴ Jó Fülöp szent háborút tervezett a török ellen; e harcra esküdtek fel az 1453-ban Lilleben rendezett Fácán-ünnepség résztvevői.¹¹⁵ Az általa alapított aranygyapjas rend káptalana pedig negyedszázad múlva, 1478. április 30-án Mátyás királyt is tagjai sorába választotta.¹¹⁶

Számos irodalmi és művészi alkotás jelzi a hit védelme ideológiájának erősödését Európa e területén a XV. században. A keresztes hadjáratok gazdag irodalmán kívül ezt tanúsítják az Izrael harcait felelevenítő Dávid-ciklusok – többek között – János, Berry hercege Très riches heures-ében,¹¹⁷ Louis de Laval és Étienne Chevalier imakönyvében.¹¹⁸ Anjou René avignoni palotájában az egyik freskó témája a keresztyének és a törökök tengeri csatája.¹¹⁹ Sebastien Mamerot pedig Louis de Laval megbízásából az 1460-as években írta Histoire et faits des neuf Preux et des neuf Preues című munkáját.¹²⁰ A kilenc hős Hektor, Nagy Sándor, Julius Caesar, József, Dávid, Júdás Makkabeus, Artúr király, Nagy Károly és Bouillon Gottfried. Számos miniatura eleveníti fel e kötetben az antik hősök tettei mellett Izrael harcainak és a keresztyén hit védelmezőinek küzdelmeit a pogányok ellen.

Alphonsus de Spina Fortalitium fidei című munkájában már

nem ilyen allegorikus formában jelentkezik e téma. A sokszor lemásolt és 1471–1487 között négy kiadást megért mű egyik flamand kéziratát a keresztyének és a szaracénok harca illusztrálja;¹²¹ egy másik flamand másolat festménye pedig az eretnekek ostromát ábrázolja a hit erősítménye ellen.¹²²

Ugyanennek az ideológiának a terjesztői a francia és flamand falikárpitok Mózes-, Dávid- és Júdás Makkabeus-ciklusai.¹²³ Allegorikus jelentésükről a Hit védelme című, XVI. század eleji falikárpit tájékoztat. Középponti figurája a Fides (Hit) szimbolikus alakja. Két oldalán – a Vetus Testamentum, illetve Novum Testamentum feliratú oszlopokon – a Zsinagóga és az Eklézia jelképe áll, s körülöttük sorakoznak Izrael, illetve a keresztyénség védelmezői: köztük Dávid, Júdás Makkabeus, Nagy Károly és a keresztes lovagok.¹²⁴ Hasonló tendenciát sejtetnek a Graduale flamand ciklusának Izrael és a keresztyénség harcaira emlékeztető, szimbolikus értelmű jelenetei. Paul Huber a bizánci miniatúrákkal kapcsolatban utalt arra a lehetőségre, hogy a miniátorok saját koruk keresztes hadjárait a zsidó nép harcainak megismétléseként értelmezheték.¹²⁵ A Graduale flamand ciklusának programja, a témák kiválasztása semmiképpen sem tekinthető véletlen jelenségnek, mivel a többnyire zsoltárokból idézett introitusok sokféle interpretációs lehetőségére a XV. századig ismertebb képtípusok alakultak ki és terjedtek el széles körben, mint e kódex festményei. A hagyományos zsoltárillusztrációk helyett a Gradualeban olyan kompozíciók követik egymást, amelyek eszmei mondanivalójukkal és ikonográfiai sajátosságaikkal egyaránt a keleti orientációjú, francia-burgundi hercegi udvarok ideológiai és művészi hagyományait közvetítő kódexminiaturákhoz kötődnek.

Még a ciklus programjának felismerése előtt hivatkozott a kutatás arra, hogy a Graduale címlapjának díszítése során felhasznált motívumokon, továbbá egyes jelenetek részletein, figuráin a francia-burgundi hercegek által is sokat foglalkoztatott miniátorok – köztük a németalföldi Girart Mester, Philippe de Mazerolles és a bourges-i Jean Colombe – hatása figyelhető meg.¹²⁶ A miniatúrák tematikai és ikonográfiai sajátosságai, stílusjegyei tehát egyértelműen utalnak arra a szellemi-művészi környezetre, amelyben

a Graduale flamand ciklusa keletkezhetett. Más kérdés, hogy a francia-burgundi hercegek legkiválóbb miniátorainak hatása alapján a kódex keletkezési helye és műhelykapcsolata nem körvonalazható. E nagy művészek stílusa és formakincse ugyanis oly sok flamand és francia kódexfestőnek nyújtott ösztönzést és szolgált mintaképül, hogy a Graduale festményein a műveikre emlékeztető rokon vonások, részletek inkább csak széles körben elterjedt stílusjegyekként, motívumokként értékelhetők.¹²⁷

A kódex pontos lokalizálásához elégséges bizonyítékot nem nyújt a miniatűrök korrajza sem, pedig a flamand ciklus festői is saját koruk szellemében interpretálják a régmúlt idők eseményeit. Architektúráik általában az északi gótika stílusának felelnek meg. Képeiken a palotákat és lakóházakat gyakran nyeregterő fedí, amelyhez lépcsőzetes oromzatú homlokzat csatlakozik. Kevésbé jellemzőek a miniatűrök háttérében ábrázolt vár- és várossziluettek, mert ezek széles körben alkalmazott tértagoló motívumok. Ugyanez vonatkozik a templom- és palotabelsőkre, amelyek a XV. század második feléből származó, burgundi-francia intérieuröklök rokon szelleműek. Három miniatűrön szerepel arany liliomos dísz: a 10r levél képén a király liliomos palástot visel, a 37r levél festményén a királyi pár imázsamolyát, a 30r levélen pedig a miniatúra keretét díszíti ez a motívum.

A miniatűrök szereplőinek öltözéke igen változatos. Az ótestamentumi figurák és az apostolok ruházata hagyományos: általában hosszú ujjú, bokáig érő tunikát viselnek, derékban összefogott övvel vagy a nélkül. Az olykor felette hordott bő köpeny mindkét vállat fedve, ritkábban a római viselethez hasonlóan – az egyik vállon ferdén átvetve – gazdag redőkben omlik alá. A római egyház szervezetének tagjait – a pápákat, a papokat, egyházi énekeseket – előírásszerű liturgikus öltözködés jellemzi. E szereplők éppúgy a feudális társadalom hagyományos típusai, mint a szerzetesek.

A csatajeleneteken Izrael népének harcosai is páncélt, sisakot viselnek. Különös jelenségként a 132r levél miniatűrjén a két győztes uralkodó rövid palástját a Szent Sír lovagrend jelvényéhez hasonló kereszt ékesíti. A kompozíciók eredetére vonatkozóan a legtöbb útmutatást a feudális társadalom rétegződését szemléltető

szereplők ruházata nyújtja. Az udvari előkelőségek és a vagyonos polgárok nemes prémekkel, ékszerekkel díszített, finom posztóból vagy mintás damasztból készült, hosszú felsőkabátot viselnek. Öltözködésük kiegészítői szép palástok, változatos formájú – turbán-szerű vagy körben prémmel díszített – fejfedők. A 95r levél két gyalogos katonájának ruházata színes harisnyanadrág – olykor két száruk eltérő színű –, derékban összefogott, rövid köpeny és bokáig érő, enyhén hegyes orrú cipő. Burgundiában, Észak-Franciaországban az egyszerűbb nép ruházata volt ehhez hasonló.¹²⁸ Sem ez a viselet, sem a 37r levél miniatűrjén a burgundi divat szerint öltözött, térdelő nő fejdísz (hennin) nem terjedt el Magyarországon. Fel kell figyelni arra is, hogy két miniatűrön szerepel koronás uralkodó, de egyikük portréja sem idézi fel Mátyás jellegzetes arcvonásait. A címlapra festett Mátyás- és Beatrix-címereken kívül semmi nem emlékeztet a Graduale miniatűrjén a magyar királyra vagy udvarára.

A hennint viselő női alak (37r lev.) pontos mása a korábban Anjou Renének tulajdonított Boccaccio-kódex – az újabb irodalom a Coeur-mester műveiként tárgyalja miniatűrjait – egyik festményéről ismert.¹²⁹ A két azonos beállítású figurán pontosan megegyezik a derékban testhez simuló, övvel átfogott ruha és a kúp alakú fejdísz minden részlete. Ez a jellegzetes burgundi viselet a Graduale más festményein nem fordul elő.

Hasonló útmutatást nyújt a flamand ciklus keletkezési helyének körvonalazásához a Graduale Feltámadás-festményének tematikai és kompozíciós megegyezése Jeanne de Laval zsoltároskönyvének azonos témájú miniatűrjával. Ez a képtípus ugyanis meglehetősen ritka. Jeanne de Laval zsoltároskönyve az Anjou Renével kötött házassága (1454) utánra datálható, mert mindkettőjük címe szerepel a kötetben.¹³⁰ A Graduale több mint három évtizeddel később készült, s így természetes, hogy megfelelő képén korszerűbb kompozícióba rendeződnek az azonos jelenetek szereplői. A harmadik rokon szellemű kompozíció az angers-i kastélymúzeumban őrzött Passió-kárpit Feltámadás-részlete. A csak csonkán ismert falikárpitot 1505. május 16-án Tours polgármestere, Pierre Morin hagyatékkozta a tours-i Saint Saturnin-templomra.¹³¹ Angers és

Tours közelsége miatt e képtípus elterjedési köre kis területre korlátozódik; eredete pedig a legrégibb emlék – a Jeanne de Laval-kódex – alapján Angers-ből származtatható.

A Graduale festményein felismert Anjou-hatás azért érdemel fokozottabb figyelmet, mert Filipecz János 1487-ben több mint három hónapot töltött Angers-ban és Lavalban.¹³² VIII. Károly a bretagne-i herceggel, II. Ferencsel folytatott háborúja miatt 1487 májusától kezdve az Angers közvetlen közelében, Lavalban levő főhadiszállásán tartózkodott. A hozzá érkező magyar diplomatákat így Angers városa fogadta, s Filipecz János számára a székesegyház kántorának házában biztosított szállást. Angers Anjou René halála (1480) óta a francia király birtokaihoz tartozott, de a város, a kastély és a székesegyház a nagy hírű mecénás, „jó René király” művészi környezetét idézte fel 1487-ben is. Az Anjou René által előszeretettel foglalkoztatott flamand miniátorok közül pedig néhányan ezekben az években VIII. Károly szolgálatában álltak.¹³³

Mátyás franciaországi követe, Filipecz János a korabeli művelt és műpártoló főpapokhoz hasonlóan igényes könyvgyűjtő volt. Nemcsak saját céljaira készíttetett nagyszerű miniatúradíszű Pontificalét, hanem a váradi székesegyházat is pompás gradualékkal és antifonálékkal látta el.¹³⁴ Angers-ban nyilván nem kerülték el figyelmét a székesegyház szerkönyvei. Mátyás külföldre küldött követei szinte rendszeresen vásároltak könyveket saját gyűjteményük és nemritkán a királyi könyvtár számára. A követi megbízása alatt lenyűgöző pompát kifejtő Filipecz püspök aligha tért el ettől a szokástól. A Graduale keletkezési ideje egybeesik Filipecz János angers-i követjárásával;¹³⁵ így nem utasítható el eleve az a feltevés, hogy a kódex a magyar diplomáciai küldöttséggel kerülhetett Budára.

Varjú Elemér és Berkovits Ilona nézete szerint a Graduale a francia király Mátyásnak küldött viszontajándéka.¹³⁶ Más vélekedések alapján viszont a csonka miniatúradíszű kódex aligha lehetett királyi ajándék.¹³⁷ E kérdéssel kapcsolatban érdemes utalni arra, hogy a humanista korban az egyébként szép kéziratok apróbb hiányosságait nem mérlegelték olyan szigorúan, mint ma. Számos fejedelmi könyvtárban volt befejezetlen díszű kódex, sőt olyan is, amelyben

az előző tulajdonos címerét sem festették át.¹³⁸ A liturgikus énekeskönyv egyébként sem személyes használatra készült; inkább a királyi várkapolna céljait szolgálhatta. S ha valaha teljes volt, úgy a ma ismert második kötetből hiányzó néhány dísz nem számíthatott szembetűnő fogyatéknak.

Ezt igazolja a Pierpont Morgan Library Old Testament Miniatures címmel publikált kódexének története. A nagyszerű miniatúradíszű kézirat már csonka volt, amikor 1604-ben Bernard Maciejowski lengyel királyi szenátor, krakkói püspök Nagy Abbasz perzsa sahnak ajándékba küldte a kötetet a Lengyelországon átutazó pápai követekkel.¹³⁹ A delegációt VIII. Kelemen pápa azzal a megbízatással küldte a perzsa királyhoz, hogy eszközölje ki a vallási toleranciát a keresztények számára, s nyerje meg a királyt a közös ellenség, a török elleni összefogásra.¹⁴⁰ Nemcsak a csonkasága miatt figyelmet érdemlő analógia ez a kódex a Gradualéval kapcsolatban. VIII. Kelemen pápa követeinek diplomáciai megbízatása ugyanis lényegében ugyanaz volt, mint Filipecz Jánosé 1487-ben; a perzsa királynak küldött kódexet pedig éppúgy Dávid király életét és harcait szemléltető miniatúrák díszítik, mint a Gradualét.

A Gradualét Budán illuminált kódexnek tartó nézet kialakulásában a miniatúradísz csonkaságánál fontosabb érvként szerepelt a festmények kvalitásainak változékonysága. Elsősorban Hoffmann Edit értékelése, aki szerint „e képek nagy része kétségtelenül másolás: silány kivitelben a legszebb kompozíciók”.¹⁴¹ Jelentős mértékben e vélemény alapján terjedt el az a felfogás, hogy a kódex díszítése mintakép alapján Budán készülhetett. A miniatúrák feltételezett másolat volta azonban önmagában – a mintaképek ismerete nélkül s azonos stílusú, technikájú budai munkák vagy a festők budai működését bizonyító egyéb adatok nélkül – nem elégséges érv a kódex budai lokalizálásához, mert külföldön is másolhatták e festményeket. Mai ismereteink szerint egyébként nincs olyan Budán illuminált kódex, amelynek valamennyi dísz egy mintaképül használt kézirat miniatúráinak pontos kópiája.

A XV. századi művészi gyakorlat alapján bizonyosra vehető, hogy a flamand ciklus festői is hasznosítottak előképeket, azonos témájú kompozíciókat, olykor talán egész jeleneteket, máskor részleteket,

motívumokat másolva át festményeikre. Az ilyen jellegű adaptáció a középkori egyházi ösztönzésű miniatúrákon rendkívül gyakori. Az önálló kompozíció kialakítására képes művészeknél az előkép átkomponálása rendszerint a felület gazdaságosabb kihasználásával, a fejlettebb képszerkesztés elvei szerint történt. A képalkotásban kevésbé jártas, másod-harmadrangú mestereknél viszont rendszerint csökkent a szereplők száma a környezetet gazdagító járulékos elemekkel szemben. Gyenge, felületes kivitelű festmények a legkiválóbb műhelyekben is készültek. Jean Porcher megállapítása szerint a híres bourges-i Colombe-műhely kódexében a legjobb miniatúrák a legrosszabbakkal váltakoztak, mert az elfoglalt Colombe gyakran csak felvázolta a festmények kompozícióját, s a kivitelezést különböző képességű segédeire bízta.¹⁴²

A Graduale ciklusában vannak kiváló kompozíciójú, gondosan festett jelenetek s olyanok is, amelyeken hibás perspektívájú épületek mellett bizonytalan beállítású, elrajzolt portréjú figurák szerepelnek. Szembetűnő kvalitásbeli eltérések azonban nemcsak az egyes képek között, hanem ugyanazon a kompozíción is jelentkeznek.¹⁴³ A Keresztelés-jeleneten (30r lev.) az előtérben álló, két esetben gyermek mögött változatosan jellemzett szereplők sorakoznak. A 37r levél képén a természetes tartású, térdelő hölgy mellett a rózsaszín palástú ifjú s a háttérben a három bizonytalan testhelyzetű figura a jellegzetesen elrajzolt szereplőkhöz tartozik. A 103r levél szép miniatúráján a pénzváltó kitűnően formált, vele szemben az aranyműves portréja hibás rajzú. Ezért meggyőző Berkovits Ilonának az a megállapítása, hogy a cikluson legalább két festő dolgozott.¹⁴⁴

A mester- és segéd-kapcsolatot sejtető együttműködés során az azonos stílusú, technikájú két flamand miniátor részben önállóan készíthette a kompozíciókat, de olykor ugyanazon a miniatúrán együtt is dolgozhatott. A finom camaïeu-keretekkel díszes jelene-
teket a kötet elején (10r és 14r lev.) a tehetségesebb, vezető mester festhette. A ciklus további képeinél már nehezebb elkülöníteni a két kéz munkáját, mert a kevésbé képzett miniátor stílusban, festői modorban igyekezett követni mesterét. Mindketten azonos műhelyhagyomány alapján, rokon jellegű fejtípusokkal kompo-

nálták jeleneteiket. A katonák arca általában kifejezéstelen, kerek típussal formált. A bibliai jelenetek szereplőinél viszont többnyire egy állban elkeskenyedő, sajátos típus variálódik, amelynek főbb jellegzetessége az ívelt szemöldök, duzzadt szemhéj, hosszú, egyenes orr s ahhoz közel fekvő, húsos ajkú, összehúzott száj. E típus profilban a rövid nyak és az előretolt váll miatt rendszerint groteszkül hat.

Az egyes képek részleteinek kvalitásbeli különbözősége részben talán abból adódhatott, hogy a Graduale miniatúráival nem azonos nagyságú képekről kölcsönzött szereplők, részletek méretre való átkomponálása problémát jelentett a nem biztos rajztudású festőnek. Közrejátszhatott a miniatúrák nem egységes színvonalú kidolgozásában a sietős munka, esetleg a megrendelésből adódó időhiány. Tény, hogy a kódex elején (10r és 14r lev.) két miniatúrát figurális díszű keret, illetve betűtest zár magába, míg a későbbi képeknél csupán geometrikus vagy növényindás díszű a keret. Ez egyértelműen a tervezett kivitel színvonalának szándékos leegyszerűsítését jelzi, és leginkább időhiánnyal magyarázható. Ha a Graduale ciklusa Budán készült volna, ez a szándékos színvonalcsökkenés időhiánnyal nehezebben lenne indokolható. Ez esetben problematikusabb a kódex 7r levelének északolasz, milánói stílusú miniatúrája és az azonos jellegű négy kisebb iniciálé is. Egyetlen olyan Budán illuminált kódexet sem ismerünk, amelybe két miniátor munkái közé egy kiváló tehetségű, de szembetűnően eltérő festői modorú, harmadik művész csupán néhány díszet festett. Az ilyen jellegű munkamegosztás egyedül a címlap esetében indokolt. A Gradualeban a néhány olasz dísz a sürgető időhiánnyal sem magyarázható: negyvenhat kép, számos kezdőbetű és a címlap festmény elkészítésénél ugyanis egyetlen miniatúra és négy kis iniciálé más mesterrel való megfestetése nem csökkenti lényegesen a kódex díszítésének idejét, viszont megbontja a képsorozat összhangját, egységes jellegét.

Amikor kereken fél évszázaddal ezelőtt Hoffmann Edit arra a következtetésre jutott, hogy a Graduale miniatúradíszé Budán készülhetett, számos – ma már túlhaladottnak minősülő – probléma kapcsolódott még a kötethez. Azóta állapította meg a kutatás a li-

turgikus énekeskönyv műfaját, rítusát, csonkaságát, ismerte fel a miniatúrák jelentéstartalmát és ikonográfiai előzményeit. Ugyancsak újabb stíluskritikai elemzések figyelmeztetnek arra, hogy a gyakran ugyanazon a képen jelentkező kvalitásbeli eltérések a keretdíszeknél észlelhető színvonalcsökkenés inkább magyarázható két különböző képességű flamand miniátor közreműködésével, kevésbé elmélyült munkájával és nem utolsó sorban időhiánnyal, semmint egyszerű másolással. A milánói stílusú néhány dísz utólagos befestésével kapcsolatos lehetőségek mérlegelése hasonlóképpen újabb érveléssel erősíti azt a feltevést, hogy a Graduale befejezetlen miniatúradíszrel, külföldről kerülhetett Budára.

A flamand ciklus keletkezési helyéről a miniatúrák útmutatása tájékoztat. A képsorozat egyértelműen a burgundi-francia ideológiai és ikonográfiai hagyományokat őrző, XV. századi kódexfestészethez kötődik. Több festményének témája szerepel Louis de Laval illuminált kézírataiban, más miniatúrái pedig az Anjou-kódexek díszével mutatnak kompozíciós megegyezéseket. A Graduale flamand ciklusa tehát Franciaország északi felén – feltehetően Angers közelében – készülhetett. Olyan szellemi központból származhatnak festményei, amelyben a flamand miniátorok hozzájuthattak a francia ikonográfiai tradíciókat közvetítő, korábbi alkotásokhoz és az azonos témájú miniatúrákkal díszített, csaknem egykorú kódexekhez.

Bármily logikusan illeszkednek is egymáshoz a Graduale festményeinek útmutatásai és a VIII. Károly francia királyhoz küldött magyar diplomaták több mint három hónapra terjedő angers-i és lavalai tartózkodásának dátumai, hiteles adattal mai ismereteink sem bizonyítják, hogy a kódex Filipecz püspök révén – esetleg a francia király viszontajándékaként – került Budára. Az egymást erősítő tények és logikai érvek alapján azonban helyes e lehetőséggel a jövőben is számolni. Annál is inkább, mert a sajátos programú flamand ciklus szimbolikus jelentése megegyezik Filipecz püspök diplomáciai küldetésének céljával.

A Magyar Helikon és a Corvina Kiadó e kötete jelentősen elősegíti a kódex tudományos feltárásának továbbfolytatását. Az itt közreadott korszerű reprodukciókkal első ízben jutnak el majd a Gra-

duale festményei azokba a külföldi gyűjteményekbe, ahol műhelytársaik – publikálatlanul – lappanghatnak. Ezek a miniatúrák sem tartozhatnak a kimagasló művészi megformáltságú kódexfestményekhez. A Graduale ciklusa elsősorban művelődéstörténeti és ikonográfiai szempontból jelentős. Képzeletindító, szép kompozíciókkal idézi fel Izrael népe és a kereszténység ősi rítusát, harcait a pogányok ellen s egyben a XV. századi fejedelmi udvarok pompáját, atmoszféráját, sőt a kor problémáit is. Ezért kivételes rangú, jelentőségű a Graduale a Mátyás címerével ékesített, pompás korvínák együttesében.

- Ezúton mondunk köszönetet dr. Jóború Magdának, az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatójának, a miniatúrák közreadásának szíves engedélyezéséért.
1. A bécsi Österreichische Nationalbibliothekban Cod.Lat.1769. volt a jelzete, ma az Országos Széchényi Könyvtár Cod.Lat.424. kódexe. – Bartoniek Emma: Codices manu scripti Latini. Vol. 1. Codices Latini medii aevi. Budapest, 1940. 424. sz.
 2. Lexikon für Theologie und Kirche. Freiburg i. B. 1930–1938. IV. 638. hasáb.
 3. Wagner, Peter: Geschichte der Messe. Leipzig, 1913. 2–8. l.
 4. Lexikon für Theologie i. m. VII. 120. hasáb.
 5. Uo. II. 891. hasáb.
 6. A latin statio szó a római katonák nappali őrállítását jelenti, az őskeresztények pedig a nappali istentiszteletet hívták így. Ellentéte a vigília, amely a rómaiak éjjeli őrségét, a keresztényeknél viszont a nagy ünnep előtti egykori virrasztást, majd az ünnep előtti napot jelenti. – Pantol Márton: Oremus. Budapest, 1941. 71. l.
 7. Wagner i. m. 4–22. l. – Szigeti Kilián: Jubilate. A gregorián ének kézikönyve. Budapest, 1948. 104–120. l.
 8. Szigeti Kilián: A Mátyás-Graduale eredetének kérdése. Budapest, 1963. 328. l. Klny. a Magyar Könyvszemle 1963/4. számából.
 9. Radó, Polycarpus – Mezey, Ladislaus: Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum. Budapest, 1973. 167. sz. „Ex argumento codicis liturgico nil erui potest, nam graduale de tempore aestivo nullum characterem »nationalem« prae se fert.”
 10. Uo. 163–176. sz. – Körmendy Kinga: Egy XV. századi magyarországi graduale. Magyar Könyvszemle 1974. 111–115. l.
 11. Radó-Mezey i. m. 163. sz.
 12. Berkovits Ilona: Kolostori kódexfestészetünk a XIV. században. Magyar Könyvszemle 1943. 357. l. – Radó-Mezey i. m. 164. sz.
 13. Radó-Mezey i. m. 168–169. sz.
 14. Berkovits Ilona: A kódexfestészet emlékei a Főszékesegyházi Könyvtárban. Magyarország műemléki topográfiája. I. Esztergom műemlékei. Budapest, 1948. 312–320. l.
 15. Berkovits Ilona: A Kassai Graduale és a XVI. századi kassai festészet. Budapest, 1942. 64–86. l. Klny. a Gerevich-Emlékkönyvből. – Uő.: Magyar kódexek a XI–XVI. században. Budapest, 1965. 79–83. l. – Güntherová, Alžbeta – Misiánik, Ján: Illuminierte Handschriften aus der Slowakei. Praha, 1962. 58–59. sz.
 16. Bowles, A. Edmund: Musikleben im XV. Jahrhundert (Musikgeschichte in Bildern. Kiad. Werner Bachmann. III.). Leipzig, 1977. 106. l.

17. Haraszi Emil: Zene és ünnep Mátyás és Beatrix idejében. Budapest, (1940). 300–301. l. Klny. a Mátyás király emlékkönyvből.
18. Bowles i. m. 118. l.
19. Mersmann, Hans: Musikgeschichte in der abendländischen Kultur. Kassel, (1973.) 56–57. l. – Haraszi i. m. 295–297. l.
20. Bowles i. m. 112. l.
21. Haraszi i. m. 322. l.
22. Uo. 328–330. l.
23. Uo. 310. l.
24. Cartwright, Julia: Beatrice d'Este duchess of Milan 1475–1497. London, 1903. 34. l. – Bowles i. m. 110. l.
25. Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. I–II. Budapest, 1966. I. Adattár. 686–687. l.
26. Uo. 685. és 687. l.
27. Bartha Dénes: A renaissance-kor zenéje. Magyar Művelődéstörténet. (Szerk. Domanovszky Sándor.) Budapest, 1939–1942. II. 640. l. – Szigeti Kilián: A budai hajdani várkapolna zenei élete a XIV–XVI. században. 412–414. l. Klny. a Magyar Zene 1968/4. számából.
28. Balogh i. m. 688. l. – Szigeti: A budai hajdani várkapolna i. m. 413. l.
29. Haraszi i. m. 348–349. l. – Bartha i. m. 640. l. – Szigeti: A budai hajdani várkapolna i. m. 418. l.
30. Bartha i. m. 644. l. – Elekes Lajos: Királyi és főúri udvar. Magyar Művelődéstörténet i. m. II. 261. l.
31. Szigeti: A Mátyás-Graduale i. m. 327. l.
32. Francia és németalföldi miniatúrák Magyarországon. A tanulmányt Radocsay Dénes, a katalógust és a képleírásokat Soltész Zoltánné írta. Budapest, 1969. 23. l.
33. Uo. XV., XVII., XXII–XXIV., XXVI. kép francia XXXII–XXXIV. kép flamand díszek.
34. Berkovits Ilona: A magyarországi Corvinák. Budapest, 1962. 66. l. – Balogh Jolán: Die Anfänge der Renaissance in Ungarn. Matthias Corvinus und die Kunst. Graz, 1975. 255. l.
35. Berkovits Ilona: Egy korvina-miniatura. Művészettörténeti Értesítő 1959. 252. l. – Ua.: Magyar kódexek i. m. 68. l.
36. Denis, Michael: Tabulae codicum manu scriptorum. . . in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum. I. Vindobonae, 1864. 288. l.
37. Fischer, L.: König Mathias Corvinus und seine Bibliothek. Jahresbericht über das k.k. Staatsuntergymnasium im II. Bezirke von Wien. Wien, 1878. 26. l. – Csontos János: Latin corvin-codexek bibliográfiai jegyzéke. Magyar Könyvszemle 1881. 154. l. 26. sz. – Katalog der Miniaturenausstellung der k.k. Hofbibliothek. Wien, 1902. 182. sz.
38. Varjú Elemér: Két Corvin-kézirat. Magyar Könyvszemle 1908. 5–20. l.
39. A római rítus szerint az egyházi év a karácsonyi ünnepkört megelőző adventi időszakkal kezdődik.

40. Hevesy, André de: La bibliothèque du roi Matthias Corvin. Paris, 1923. 32–33, 78. l. 105. sz. – Hoffmann, Edit: Der künstlerische Schmuck der Corvin-Codices. Belvedere, VIII. Wien, 1925. 144. l. – Fraknói Vilmos-Főgel József-Gulyás Pál-Hoffmann Edit: Bibliotheca Corvina. Mátyás király budai könyvtára. Budapest, 1927. 32. sz. – Hoffmann Edit: Régi magyar bibliofilek. Budapest, 1929. 86. és 99. l. – Hermann, Hermann Julius: Die Handschriften und Inkunabeln der italienischen Renaissance. 4. Unteritalien. Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich. N. F. VI/4. Leipzig, 1933. 47. sz.
41. Radó, Polycarpus: Index codicum manu scriptorum liturgicorum regni Hungariae. Budapest, 1941. 64. sz.
42. Berkovits: Egy Corvin-kódex származása. Magyar Könyvszemle 1945. 35. l.
43. Uő: A magyarországi Corvinák i. m. 62–73. és 121. l. – Uő: Egy Corvin-kódex i. m. 36. l.
44. Berkovits: Egy korvina-miniatúra i. m. 254. l.
45. Jean Porcher ismertetése Berkovits Ilona: Corvinen. Bilderhandschriften aus der Bibliothek des Königs Matthias Corvinus (Berlin, 1963.) című könyvéről. Bulletin des Bibliothèques de France. 1964. 124. l.
46. Szigeti: A Mátyás-Graduale i. m. 328., 332. l.
47. Berkovits: Magyar kódexek i. m. 68. l.
48. A francia és németalföldi miniatúrák i. m. 26–27. és 66. l.
49. Uo. 26. l.
50. Szigeti: A budai hajdani várkapolna i. m. 418–419. l.
51. Soltész, Elisabeth: Zur Herkunft des Corvin-Graduals und zur Ikonographie seiner Miniaturen. Magyar Könyvszemle 1968. 334–342. l.
52. Csapodi Csaba-Csapodiné Gárdonyi Klára-Szántó Tibor: Bibliotheca Corviniana. Budapest, 1967. 37. sz. – Csapodi, Csaba: The Corvinian Library. History and stock. Budapest, 1973. 830. sz. – Radó-Mezey i. m. 167. sz. – Balogh: Die Anfänge der Renaissance i. m. 235. l.
53. Petneki, Áron: Ikonographie der musikalischen Darstellungen des ungarischen Mittelalters. Budapest, (1974). Klny. a Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae 15. számából.
54. Bowles i. m. 98. és 118. kép.
55. Künstle, Karl: Ikonographie der christlichen Kunst. I. Freiburg i. B. 1928. 18–20. l.
56. Mâle, Émile: L'art religieux du XIIe siècle en France. Paris, 1922. 151. l. – Cornell, Henrik: Biblia pauperum. Stockholm, 1925. 127. l. – Künstle i. m. 90–92. l.
57. Tikkanen, Johann Jakob: Die Psalterillustration im Mittelalter. Helsingfors, 1895. 157. l.
58. Vayer Lajos ismertetése Berkovits Ilona: A magyarországi Corvinák (Budapest, 1962.) című kötetéről. Acta Historiae Artium X. 1964. 355. l.
59. Künstle i. m. 86. l.
60. Grabar, André: Christian iconography. A study of its origins. Princeton, N. J. 1968. 124–125. l. – Tikkanen i. m. 284. l.

61. Leroquais, Victor: Les bréviaires manuscrits des bibliothèques publiques de France. Paris, 1934. I. 271–274. l. 156. sz.
62. Tikkanen i. m. 284. l.
63. Heures de Milan. Troisième partie des Très-belles heures de Notre-Dame enluminées par les peintres de Jean de France, duc de Berry. Bev. Georges H. de Loo. Bruxelles-Paris, 1911. XVIII. t.
64. Soltész: Zur Herkunft des Corvin-Graduals i. m. 340. l. – A miniatúrát közli: Leroquais, Victor: Les psautiers manuscrits Latins des bibliothèques publiques de France. II. Macon, 1940–1941. 385. sz. CXXXII. t.
65. Lajta Edit: „Vízivók” egy budapesti Corvin-kódexben. Évkönyv. Kiadja a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete. (Szerk. Scheiber Sándor.) Budapest, 1970. 209. l. – Köszönetemet fejezem ki dr. Scheiber Sándornak, aki az itt idézett irodalomra, valamint a 95r, 99r és 136v lev. festményének értelmezési lehetőségére figyelmemet felhívta és munkámat egyéb észrevételeivel támogatta.
66. Lexikon der christlichen Ikonographie. Kiad. Engelbert Kirschbaum. (A továbbiakban: Kirschbaum.) Rom-Freiburg-Basel-Wien, 1968–1976. III. 283. és 289. hasáb.
67. Uo. III. 285. hasáb.
68. Lurker, Manfred: Wörterbuch biblischer Bilder und Symbole. München, 1973. 158–160. l.
69. Laborde, Alexandre de: La Bible moralisée conservée à Oxford, Paris et Londres. H. n. 1911. 245 t. – De Wald, Ernest T.: The Stuttgart Psalter. (Princeton, N. J.) 1930. Faksimile 90r lev.
70. Laborde 52. t.
71. Kirschbaum i. m. IV. 246. hasáb.
72. Pächt, Otto-Thoss, Dagmar: Französische Schule. I. Wien, 1974. 35. l. és 51. kép.
73. De Wald i. m. Faksimile 40r lev.
74. Laborde 346. t.
75. Kirschbaum i. m. II. 354–358. hasáb.
76. Szigeti: A Mátyás-Graduale i. m. 331. l.
77. Ezúton mondok köszönetet Dercsényi Dezsőnek, aki e kép értelmezési lehetőségére figyelmemet felhívta és munkámat észrevételeivel támogatta.
78. Huber, Paul: Bild und Botschaft. Byzantinische Miniaturen zum Alten und Neuen Testament. Zürich-Freiburg im Breisgau, 1973. 55. kép.
79. Lexikon für Theologie IV. 215 hasáb. – A Concordantia Caritatisban a Manna-hullás a Krisztus az élet kenyere téma ótestamentumi előképe. Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte. III. Stuttgart, 1954. 839–840. hasáb. – Azt, hogy a Manna-hullás az utolsó vacsora előképe, a Biblia pauperumban való párhuzamos ábrázolásuk is tudatosította a középkori művészek körében. Biblia pauperum. Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár negyvenlapos Blockbuch Biblia pauperuma. (Faksimile kiadás.) Bev. Soltész Zoltánné. Budapest, 1966. 18. t.

80. Old Testament Miniatures. Bev. Sydney C. Cockerell. New York, (É. n.) 154. l. 203. kép.
81. Laborde 143. t.
82. Künstele i. m. I. 128 l.
83. Laborde 146. t.
84. Uo. 136. t.
85. Uo. 237. t.
86. Künstele i. m. I. 314. l. – Leroquais, Victor: Les livres d'heures. Manuscrits de la Bibliothèque Nationale. Paris, 1927. I. 21. l.
87. Uő.: Les sacramentaires et les missels manuscrits des bibliothèques publiques de France. Paris, 1924. LXXX–LXXXI. t.
88. Lurker i. m. 302–303. l.
89. Ordens-Lexikon. Wien, 1868. 82. l.
90. Réau, Louis: Iconographie de l'art chrétien. Paris, 1955–1959. III/2. 818–819. l. – Pächt–Thoss i. m. I. 77. l.
91. Molsdorf, Wilhelm: Christliche Symbolik der mittelalterlichen Kunst. Graz, 1968. 58. l.
92. Laborde 158. t. – Queen Mary's Psalter. Bev. George Warner. London, 1912. 88. l. és 105. t. – Leroquais: Les livres d'heures i. m. I. 24. l.
93. Laborde 134. t.
94. E téma szerepel a Bible moralisée-ben. Ld. Laborde i. m. 704. t.
95. Buchthal, Hugo: Miniature painting in the Latin kingdom of Jerusalem. Oxford, 1957. 57. l. és 80a kép. – Hermann, Hermann Julius: Die westeuropäischen Handschriften und Inkunabeln der Gotik und der Renaissance. VII/1. Leipzig, 1935. 42. l.
96. Buchthal i. m. 57. l. és 61d kép. – A kódex leírása uo. 145. l. 14. sz.
97. Pächt–Thoss i. m. I. 71. l.
98. Laborde 246. t.
99. Biblia pauperum i. m. 12. t.
100. Laborde 428. t.
101. De Wald i. m. Faksimile 76v lev.
102. Kirschbaum i. m. I. 4. hasáb.
103. Laborde 79. t.
104. Berkovits: A magyarországi Corvinák i. m. 73. l.
105. Uo.
106. Santoro, Caterina: I codici miniati della Biblioteca Trivulziana. Milano, 1958. 110. sz. és 81. t.
107. Cornell i. m. 144. l.
108. Buchthal i. m. 67. l.
109. Psautier de Saint Louis et de Blanche de Castille. 50 planches reproduisant les miniatures... du manuscrit 1186 de la Bibliothèque de l'Arsenal. (H. n.) 1909.
110. Ld. 80. és 92. jegyzetet.

111. Bowles i. m. 62. l.
112. Delisle, Léopold: Fac-simile de livres copiés et enluminés pour le roi Charles V. Nogent-le-Rotrou, (1903). 6., 11., 20. l.
113. Porcher, Jean: Französische Buchmalerei. Recklinghausen, 1959. 69–70. l. – Tovell, Ruth Massey: Flemish artists of the Valois courts. Oxford, 1950. 21–24. l.
114. Die Chronik des Kreuzfahrerkönigreiches Jerusalem. . . Facsimile der burgundisch-flämischen Miniaturhandschrift der Wiener Nationalbibliothek Nr. 2533. Bev. Ottokar Smital. München, 1924. 2–4. l.
115. Haraszi i. m. 328–330. l.
116. Balogh: A művészet i. m. 371. l.
117. Les très riches heures du duc de Berry. Bev. Jean Longnon, Raymond Cazelles. Chantilly, 1970.
118. The hours of Étienne Chevalier. Bev. Claude Schaefer. New York, 1971.
119. Smital, Ottokar – Winkler, Emil: Nationalbibliothek in Wien. Handschrift 2597. Herzog von Anjou Livre du cuer d'amours espris. (Buch vom liebentbrannten Herzen.) Wien, 1926. 24–25. l.
120. Pächt–Thoss i. m. 68–69. l.
121. Unterkircher, Franz: Manuscrits et livres imprimés concernant l'histoire des Pays-Bas 1475–1600. Bruxelles, 1962. 80. sz. 38. kép.
122. Uo. 81. sz. és 39. kép.
123. Guiffrey, Jules – Pinchart, Alexandre: Histoire de la tapisserie. Paris, 1878–1885. III. 12., 15., 53., 54. l.
124. Uo. számozatlan tábla.
125. Huber i. m. 84. kép. – Grabar i. m. 104. l.
126. Berkovits: Egy Corvin-kódex i. m. 34. l.
127. Francia és németalföldi miniatúrák i. m. 27. l.
128. Kybalová, Ludmilla – Herbenová, Olga – Lamarová, Milena: Képes divattörténet az ókortól napjainkig. Budapest, 1974. 170. kép.
129. Pächt–Thoss i. m. 51. kép.
130. Leroquais: Les psautiers i. m. II. 385. sz. CXXXII. t.
131. Farcy, Louis de: Histoire et description des tapisseries de la cathédrale d'Angers. Angers, (É. n.) 52. l. – Guiffrey, Jules: Histoire de la tapisserie depuis le Moyen-Age jusqu'à nous jours. Tours, 1886. 138. l. – Farcy, Louis de: Monographie de la cathédrale d'Angers. Angers, 1901. 128. l.
132. A magyar diplomáciai küldöttség 1487. június 8-án érkezett Angers-ba. Filipecz püspök augusztus második felében pár napot Tours-ban töltött, majd visszatért, de nem Angers-ba, hanem Lavalba. Innen utazott szeptember 16-án Párizsba. November 2-án már Lyonból távozott, s a milánói herceg november közepére várta érkezését. Monumenta Hungariae Historica. IV. osztály. Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából. III. Budapest, 1877. 354. l. 220. sz. és 355. l. 221. sz. – Berkovits: Egy Corvin-kódex i. m. 24–30. l.

133. Anjou René Jó Fülöp dijoni foglyaként (1431–1437) fiatalon került a burgundi művészet hatása alá. Sikertelen politikai kísérletei után bőkezű mecénásként előszeretettel foglalkoztatott flamand művészeket. Birtokainak pontosan vezetett számadáskönyvei több olyan festő, miniátor nevét őrizték meg, akik szinte rendszeresen dolgoztak számára. A név szerint említett mesterek alkotásai azonban a számadáskönyvekben nincsenek feljegyezve. Ezért vitatott és sok esetben megoldhatatlan a számára illuminált kódexek mesterkérdése. Adam Lescuyer miniátort e kötetek 1457–1471 között említik. Barthélemy de Clerc az 1470-es évek közepéig kedvelt miniátora az Anjou-családnak. Georges Truber 1469–1480 között, főleg Arles-ban dolgozott Anjou René számára, majd annak unokája, II. René, Lotharingia hercege foglalkoztatta. Coppin Delf 1456-tól Anjou René festője és kiváló miniátora, később XI. Lajos és VIII. Károly számára dolgozott; 1488-ban Angers-ban a dekorációt készítette a király bevonulásához. Pierre Garnier 1476–1480 között Anjou René miniátora és udvari festője, 1485-ben II. René számára készített bibliaillusztrációkat, 1499-ben pedig kárpitterveket rajzolt az angers-i St. Pierre káptalan számára. Port, Célestin: *Les artistes Angevins*. Paris–Angers, 1881. 192–193., 75–76., 117. l. – Smital-Winkler i. m. 20–26., 54. l. – Thieme, Ulrich – Becker, Felix: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*. Leipzig, 1907–1957. XXXIII. 121–122., II. 547–548., XXXIII. 445., VII. 379., XIII. 208. l. – Trenkler, Ernst: *Das Livre du cuer d'amours espris des Herzogs René von Anjou*. Wien, 1946. 8. l. – D'Ancona, Paolo – Aeschlimann, Erhard: *Dictionnaire des miniaturistes du moyen âge et de la renaissance dans les différentes contrées de l'Europe*. Milan, 1949. 65., 129., 207., 60., 82. l. – Pächt-Thoss i. m. I. 36, 46–47. l.
134. Bunyitai Vince: *A váradi püspökök a püspökség alapításától 1566. évig*. Nagyvárad, 1883. 314. l. – Hoffmann: *Régi magyar bibliofilek* i. m. 122. l.
135. A miniatúrák stílusa alapján Hoffmann Edit és Radocsay Dénes az 1480-as évekre datálja a kódexet; Berkovits Ilona szerint flamand miniatúrái 1488 előtt készülhettek. Hoffmann: *Régi magyar bibliofilek* i. m. 86. l. – Francia és németalföldi miniatúrák i. m. 27. l. – Berkovits: *Egy Corvin-kódex* i. m. 35. l.
136. Varjú i. m. 20. l. – Berkovits: *Egy Corvin-kódex* i. m. 36. l. – Uő: *A magyarországi Corvinák* i. m. 69–70. l.
137. Hoffmann: *Régi magyar bibliofilek* i. m. 86. l. – Francia és németalföldi miniatúrák i. m. 26. l.
138. Hoffmann: *Régi magyar bibliofilek* i. m. 95. l.
139. *Old Testament Miniatures* i. m. 15. l.
140. Uo. 6–8. l.
141. Hoffmann: *Régi magyar bibliofilek* i. m. 86. l.
142. Porcher: *Französische Buchmalerei* i. m. 79. l.
143. Francia és németalföldi miniatúrák i. m. 27. l.
144. Berkovits: *Egy Corvin-kódex* i. m. 34. l.

Mivel a kódex miniatúrái az ünnepek bevonulási énekét, introitusát illusztrálják, szövegüket a képleírások élén latinul és magyarul is közöljük. A latin szöveget a Gradualéból idézzük (a rövidítéseket feloldva, de az ortográfiai sajátosságokat megtartva), s jelezzük az értelmet módosító szövegeltéréseket. Az introitusok magyar fordítását a Szunyogh Xavér Ferenc által kiadott Vasár- és ünnepnap latin–magyar Misszálé, illetve az abban s más népszerű kiadásokban már nem szereplő, egykori ünnepekre vonatkozóan a „Páris–Tournai–Róma, 1932.” impresszummal megjelent Miscskönyv alapján közöljük, megfelelő bibliai hivatkozásokkal

KRISZTUS FELTÁMADÁSA / HÚSVÉTVASÁRNAP

FOLIO 3. RECTO / 225×195 MM

Resurrexi, et adhuc tecum sum; posuisti super me manum tuam, mirabilis facta est scientia tua. ♣ Feltámadtam és íme, veled vagyok. Felettem tartod kezedet, tudásod csodálatos előttem. [Zsoltár 138, 18, 5–6.]

A kódex változatos díszű, pompás címlapja (amelyet kötetünk mellékletként eredeti méretű reprodukcióban mutat be) az egyetlen bizonyítéka annak, hogy a Graduale a korvina-könyvtárból származik: a lapot négy oldalról körülvéő, gazdag keretdísz alsó lécében egy karcsú angyal tartja Mátyás és Beatrix címerét. Az elegánsan ívelődő akantuszindák és a színpompás virágok közt húzódnak meg a tarka tollú madarak, lepkék, majmok – ritkábban a páva és a bagoly –, valamint az udvari élet kedvteléseit felidéző, szellemes figurák. Fent favágó és női kentaur áll a fatörzsek között. Jobboldalt szarvast űző kutyák mögött kürtjét fújó vadász, a szűz és egyszarvú együttese, karikát tartó és farkasszemet néző majmok élénkítik a növényi ornamentikát. Az alsó lécben apró lovagok utánozzák az udvari tornajátékokat, ügyetlen gyermekek kúsznak, lovagolnak az indaszárakon. Balra angyalok muzsikálnak különböző hangszereiken.

A festett keretdísz sarkaiban a kör alakba zárt jelenetek a húsvéti ünnep alap gondolatához kapcsolódnak. A négy bibliai esemény – Jónás szabadulása a cethal gyomrából, Sámson Gaza városának kapuszárnyaival, a szareptai özvegy fiának feltámasztása és a naimi ifjú feltámasztása – ugyanúgy a feltámadás szimbóluma, mint a jobb oldali lécben a kölykét élesztgető oroszlán.

A miniatúrán Jeruzsálem látképe előtt magasodik fel a feltámadt Krisztus alakja a nyitott kőszarkofág és az alvó örök mellett. Ikonográfiai érdekessége a képnek, hogy e fő témához négy olyan melléktéma, jelenet csatlakozik, amely régen önmagában is a feltámadást jelezte. Jobbra Mária Magdolnának, a szemben levő oldalon Szent Péternek jelenik meg Krisztus. Ősi feltámadás-szimbólum a sírt látogató három asszony együttese s kissé távolabb az emmauszi tanítványoknak megjelenő Krisztus.

»I« INICIÁLÉ / HÚSVÉTHÉTFŐ

FOLIO 7. RECTO / 195 × 180 MM

Introduxit nos [!] dominus in terram fluentem lac et mel, et ut lex domini semper sit in ore vestro. ♣ Bevezetett minket [!] az Úr a tejjel-mézzel folyó földre; az Úr törvénye legyen mindig ajkatokon. [Mózes II. 13, 5, 9.]

A kódex egyetlen északolasz stílusú s egyben legszebb miniatúrája a Bevonulás az ígért földre, a tejjel és mézzel folyó Kánaánba. E föld gazdagságára utal a kép bal sarkában a méhkaptár és a háttérben a kecskét fejő pásztor alakja. A zsidó népet jelképező, változatos portréjú és öltözékű férfiak élén József halad. Feje felett – vörös szeráfok körében – a jobbát áldásra emelő Úr fél alakja emlékeztet az introitus kezdőszavaira, melyek a Gradualéban az *Introduxit vos Dominus* helyett *Introduxit nos Dominus*-ra (Bevezetett titeket az Úr helyett Bevezetett minket az Úr-ra) módosultak.

A kiválóan jellemzett, színpompás csoport kanyargó ösvényen halad a dombokkal övezett, ragyogó szépségű tájban. Az utat aranyos lombú bokrok, gyümölcsfák szegélyezik. A háttérben, a domb túlsó oldalán egy pompás kastély tornyai magasodnak fel, előttük szürkés-kék szigetek tagolják az ezüstösen csillogó víztükröt.

A bibliai jelenetet arany alapra festett és gyöngyökkel, bőségszarukkal, színes levelekkel, virágokkal változatosan kialakított, füzérszerű keret zárja magába. Ez utóbbi motívumokkal ékesített az »I« betű oszlophoz hasonló szára is, amelyben fent a hidrával viaskodó Herkules, lent pedig a kutyáját zenéjével elbűvölő ifjú (Orpheus) látható. A két antik motívum már nem pusztán dekoratív elem a betűszárban. Akárcsak a zsidó férfiak kezében tartott könyv, ez a két figura is arra utal, hogy a festmény kiváló tehetségű miniatúra a reneszánsz kor szellemében aktuális eszmei mondanivalót hordozó, szimbolikus jelenetté komponálta át a bibliai témát.

»A« INICIÁLÉ / HÚSVÉT UTÁNI KEDD

FOLIO IO. RECTO / 167 × 170 MM

Aqua sapientie potavit eos, firmabitur in illis, et non flectetur; et exaltauit eos in eternum.

• A bölcsesség vizével itatja őket, és megerősödik bennük és el nem hajol; fölmagasztalja őket mindörökké. [Sírák 15, 3–4.]

A színpompás együttes a forrás körül arra az ősi hitre emlékeztet, hogy a víz nemcsak a földi élet egyik alapfeltétele, hanem a testi-lelki megtisztulás és újjáéledés eszköze. Az egyiptomi Osiris-kultuszban ugyanúgy benne foglaltatik ez a gondolat, mint a mohamedán vallás és a biblia tanításában. A lelki újjászületés szimbóluma a vízzel való leöntés a kereszteleési szertartásban, amely az őskeresztények idejében a nagyszombat éjjeli vagy húsvétvasárnap liturgiához tartozott. Az újonnan keresztelek a korai időkben nyolc napon át (húsvét oktávján) fehér ruhában ünnepelték újjászületésüket; ezért emlékeztet a víz szimbolikus jelentésére e lapon a húsvét utáni kedd introitusa és illusztrációja.

A forrásból merítők és a dombokkal, hegyekkel, várakkal tagolt táj felett jelenik meg az angyalokkal körülvett Úr. Trónusát felhők tartják, amelyekből kövér cseppekben hull alá a bölcsesség forrását tápláló eső. A forrást körülállók az Eklézsia- és Zsinagóga-ábrázolásokhoz hasonlóan két csoportba rendeződnek. Baloldalt, a pápa körül helyezkednek el a feudális társadalom rétegződését szemléltető figurák: arany liliomos palástban a király, a háttérben a serleget tartó férfi és a forrás előtt térdelő, előkelő ifjú. Velük szemben a keleties öltözékű, tudós típusú szereplők talán a Zsinagóga, a zsidó nép képviselői. Kitűnően jellemzett a két népies karakterű figura: a forrásból lehasalva merítő, ifjú földműves és a darócruhás, bocskoros, ülő férfialak.

Kivételes szépségű az »A« iniciálé, száraiban két zenélő figurával és felettük Ádám és Éva alakjával.

»U« INICIÁLÉ / HÚSVÉT UTÁNI SZERDA

FOLIO 14. RECTO / 160 × 170 MM

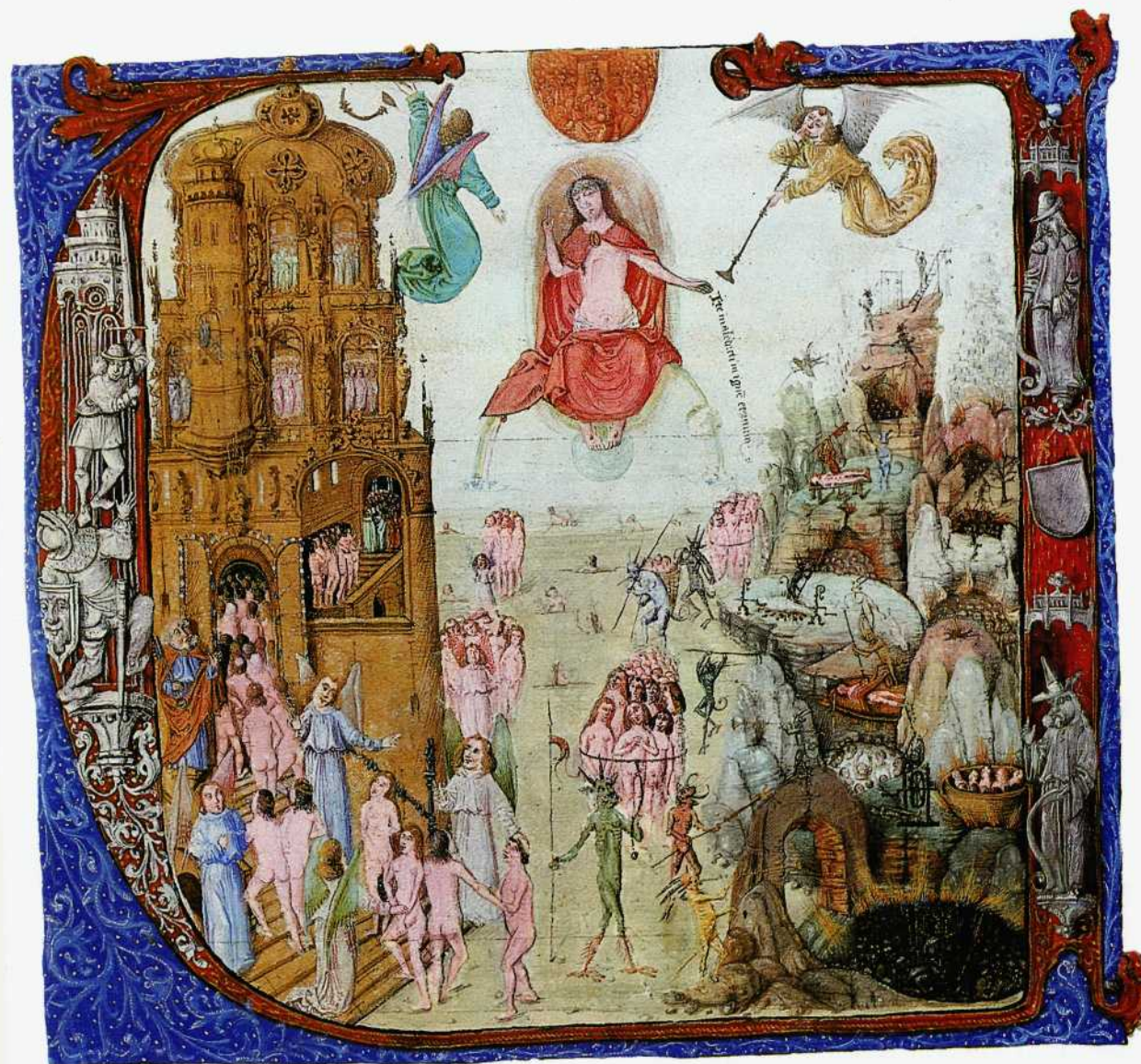
Uenite, benedicti patris mei, percipite regnum, quod uobis paratum est ab origine mundi.
 ♣ Jöjjetek, Atyám áldottai, vegyétek az országot birtokba, mely a világ kezdetétől nektek készítettett. [Máté ev. 25, 34.]

Az Utolsó ítéletet idézi fel a kódexlapon az introitus és különleges színhatású, szépségű illusztrációja. A téma hagyományos, de minden festő számára új lehetőséget nyújt a művészi fantázia kibontakoztatásához. E kép alkotójától idegen a tragikus hangvétel; nem törekszik az elkárhozottak sorsának drámai erejű bemutatására, bár kifogyhatatlan ötletességgel és – a ciklus többi képéhez hasonlítva – feltűnően sok szereplővel jeleníti meg az elbukottak szenvedéseit éppúgy, mint az üdvözültek ünnepélyes, boldog vonulását.

A középpontban, a világmindenség égboltjának ívén Krisztus trónol s felette arany mandorlában az Atyaisten. A kettőjük között lebegő két angyal harsonaszavára sorozódnak a mennybe vagy a pokolba vezető útra a sírokból életre kelt, légies figurák. Az üdvözültek kisebb-nagyobb csoportokba rendeződve haladnak fölfelé a mennyet jelképező, gótikus mesepalota lépcsőin. A szobrokkal, drágakövekkel díszített aranypalota kapujában Szent Péter áll a hatalmas kulccsal.

A kárhozottakat zöldre, kékre és szürkére festett apró szörnyek kísérik bűnhődésük színhelyére. Egyesek üstökben, katlanokban sínylődnek; másokkal a kínvallatások, kivégzések módszereivel – keréketöréssel, felnégyeléssel, akasztással – végeznek a szörnyek.

Pompás figurális díszű »U« iniciálé öleli körül a jelenetet. A mennyi palota mellett szokatlanul merész beállításban elevenedik meg Dávid és Góliát küzdelme. A pokol melletti betűszárban pedig két próféta alakja magasodik az elkárhozottak apró figurái fölé.

»U« INICIÁLÉ / HÚSVÉT UTÁNI CSÜTÖRTÖK

FOLIO 17. VERSO / 165×175 MM

Uictricem manum tuam, domine, laudauerunt pariter; quia sapiencia aperuit os mutum. et linguas infancium fecit disertas. ♀ Győzedelmes kezedet, Uram, egyhangúlag dicsérték, mert a bölcsesség megnyitotta a némák száját és a kisdedek nyelvét ékesszólókká tette, [Bölcsesség 10, 20–21.]

Az Úr hatalmát hirdető introitus eléggé hagyományos illusztrációja az Átkelés a Vörös-tengeren. A középkori művészetben e témát illuminált bibliákban és a Mózes életét megörökítő ciklusokban is gyakran ábrázolták. E képen artistikus színhatású és a cselekményhez illő komor hangulatú természeti környezetben játszódik az esemény. Jobboldalt az egyiptomi sereg üldözésétől megszabadult Izrael népe halad. Változatos öltözékű és fejdíszű férfiak és nők kisebb csoportokat alkotva távolodnak a tengertől, karjukat széttárva örvendeznek, térdre borulva adnak hálát menekülésükért. Vezérik, Mózes, arannyal szegélyezett bíborpalástban az előtérben áll; felemelt kezének gesztusával figyelmezteti népét, hogy szabadulásuk az égen félalakban megjelenő Úrnak köszönhető.

Korabeli miniatúrákon, metszeteken kialakult séma szerint szemlélteti a kép az egyiptomi sereg pusztulását. A legtöbb harcosnak már csak a felcsillanó sisakja, dárdája emelkedik ki a tenger felszínéből. Néhány katona és a középpontban az aranykoronás király küzd még életéért; az utóbbi a lovát visszafordítva, jogarát magasra emelve próbál az elhagyott partra visszajutni.

Az »U« iniciálé szárát jelző, aranszínű dekorációt utólag festették a már kész képre: a betűszárak áttört mintázata között ugyanis a bibliai jelenet és a táj részletei láthatók.

»E« INICIÁLÉ / HÚSVÉT UTÁNI PÉNTEK

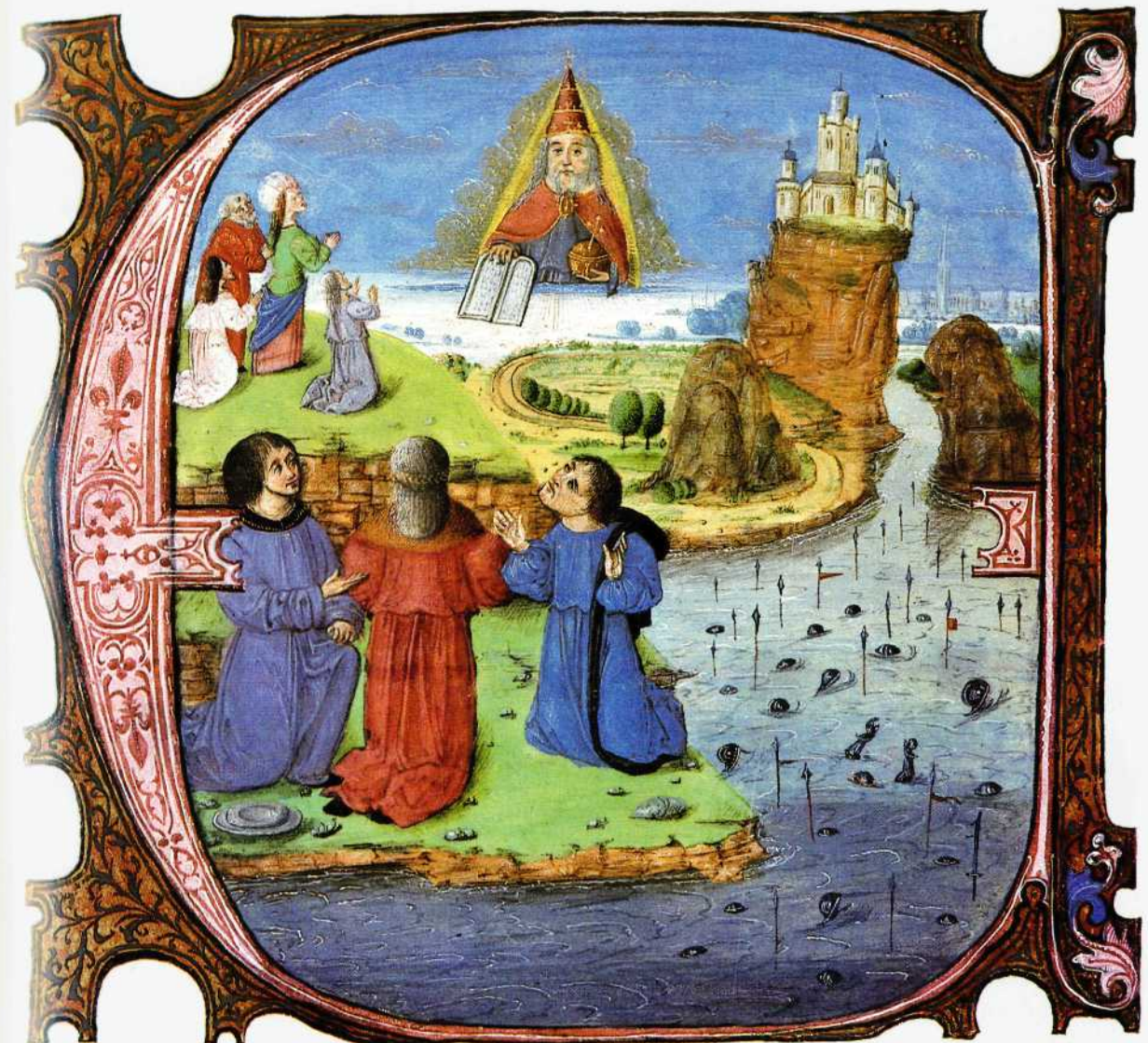
FOLIO 22. RECTO / 150×165 MM

Eduxit eos dominus in spe, et inimicos eorum operuit mare. Kivezette őket az Úr reménységben és ellenségeiket elborította a tenger. [Zsoltár 77, 53.]

A kódex e lapján a „sabbato in albis” téves felirattal ellentétben a húsvét utáni péntek miseénekei kezdődnek. Az ősi keresztény liturgia e napon is elsősorban az újonnan kereszteltek, a fehér ruhás hitújoncok felé fordult: azokat emlékezteti az introitus a tévelygésektől való szabadulásra, majd a 77. zsoltár 1. sorában az új törvények megtartására.

A miniatúra az ünnep eszmei mondanivalóját két hagyományos képtípus egyesítésével tolmácsolja. Az egyiptomi sereg pusztulása és az Izrael népét jelképező, kis csoport hálaadása – Mózes hálaénekeként ismert téma – az introitust illusztrálja. Mózes, mint népének vezetője, bíborpalástban az előtérben térdel: személyének, történeti szerepének fontosságára két társának gesztusa hívja fel a figyelmet. A 77. zsoltár 1. sorára, a törvények megtartására a két kőtábla utal az égen teljes főpapi díszben megjelenő Úr kezében. Ezen a sajátos kompozíción tehát kettős segítségért ad hálát Izrael népe: az egyiptomi fogságból való menekülésért és a mózesi törvények révén a lelki rabságtól, a hitbeli tévelygéstől való szabadulásért.

Az ünnepi liturgia alapgondolatait szimbolikus formában megjelenítő miniatúra ritka ikonográfiai típus, festői megoldása azonban nem hibátlan. A kompozíció széteső, a természeti környezet szegényesen jellemzett, a Mózesre feltekintő, jobb oldali ifjú feje elrajzolt.

»E« INICIÁLÉ / HÚSVÉT UTÁNI SZOMBAT

FOLIO 26. RECTO / 73 × 87 mm

Eduxit dominus populum suum in exultatione, et electos suos in leticia. ♀ Kivezette népét az Úr örvendéssel, választottait vigassággal. [Zsoltár 104, 43.]

A húsvét utáni szombat volt az őskeresztények idejében az utolsó nap, amikor az újonnan kereszteltek még az újjászületésükre – megkeresztelkedésükre – emlékeztető, fehér ruhát hordtak. A pogány misztériumkultuszokban a beavatottak abban a hitben vették magukra az istenség ruháját, hogy ezzel magát az istenséget öltötték fel. Hasonló szimbólum volt az őskeresztény liturgiában az újonnan kereszteltek fehér ruhája; azt jelképezte, hogy az egykori pogányok a keresztséggel Krisztus egyházának tagjaivá váltak. Ebben a szellemben illusztrálja a lap miniatúrája az egyiptomi kivonulásra vonatkozó introitust a Krisztus által vezetett hívők seregével.

Krisztus e képen is a Graduale festőinek sajátos Krisztus-típusa: arannyal szegélyezett kék köntösben, bal kezét áldásra emelve áll a középpontban. Jobbját a bíborköntösben, kék palástban alázatosan meghajló Péter apostol kezén nyugtatja. Ez a gesztus jelzi, hogy a keresztény egyház vezetését Péterre bízta. A kettőjük mögött felzárkózó csoport élén fiatal apáca, zöld palástú, idős férfi és egy profilban látható, vörös kalapos ifjú halad.

A bal oldali zárt tömeggel szemben az Úr dicséretét hirdető angyalok lazább csoportokba rendeződnek. Az előtérben térdelő három angyal zsoltároskönyvből énekel; vörös palástú, zöld szárnyú társuk szolgáltatta a zenekíséretet. A hárfát és lantot pengető két lebegő angyal és a természeti környezetre utaló fiatal fa lombkoronája mögött a csillagos égbolt a háttér.

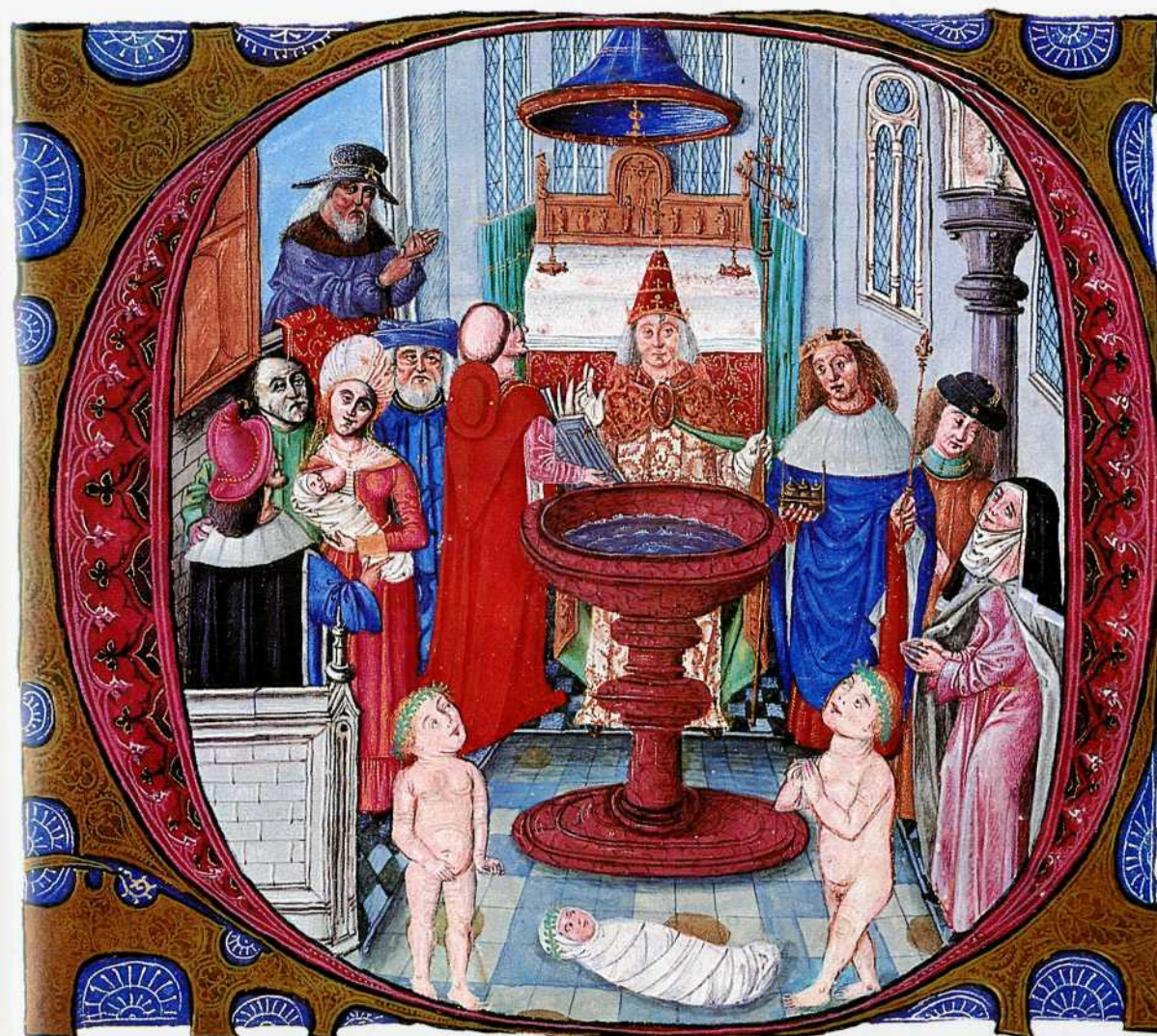
»Q« INICIÁLÉ / HÚSVÉT UTÁNI I. VASÁRNAP

FOLIO 30. RECTO / 145×165 MM

Quasi modo geniti infantes, rationabiles, sine dolo lac concupiscite. ☛ Mint a most született kisdedek, hamisítatlan szellemi tej után vágyódjatok. [Péter 1, 2, 2.]

Keresztelési jelenet hívja fel a figyelmet e lapon a húsvéti ünnepkör befejező ünnepére, az ún. fehérvasárnapra. Az elnevezés onnan ered, hogy ősi szokás szerint a húsvétkor megkereszteltek egy hétig hordott – szimbolikus értelmű – fehér ruhájukat húsvét oktavájának utolsó napján helyezték el az egyház kincstárában. A festményen az előtérben álló babérkoszorús gyermekalakok utalnak a cselekmény liturgikus jelentőségére s egyben az introitus eszméjére.

A jelenet színhelye egy gótikus keresztelőkápolna, amelyet szürke korlát választ el a templomhajótól. Falait mérőműves díszű ablakok tagolják, oltárán mintás brokátra helyezett, fehér terítő, két arany gyertyatartóval. A középpontban, a márvány keresztelőmedence mögött, a szertartást végző püspök áll főpapi díszben. Két oldalán csoportokba rendeződnek a jelenet szereplői. A jobb oldali csoport kiemelt figurája az ifjú király, kezében a szertartáshoz szükséges sót és olajat tartalmazó aranytégelyekkel. Kíséretének érdekes tagja az előkelő lovag és az apáca. A másik oldalon zártabb csoportot alkot a gyermekét tápláló anya és a hozzátartozók együttese. Mögöttük egy idősebb férfi a kápolna ablakán behajolva figyeli az eseményt. Ez a kitűnően jellemzett szereplő nemcsak érdekes genre-figura, hanem a kompozíció térhatását is fokozza.

»M« INICIÁLÉ / HÚSVÉT UTÁNI 2. VASÁRNAP

FOLIO 33. VERSO / 150×160 MM

Misericordia domini plena est terra, verbo dei [!] celi firmati sunt. ♣ Az Úr irgalma betölti a földet, az Isten [Úr helyett] igéje alkotta az eget. [Zsoltár 32, 5–6.]

Nem hagyományos témájú, szerkezetű graduale-illusztráció az arany alapra lila színnel festett, gótikus »M« betű miniatúrája. A jelenet főszereplője ugyanis nem az Úr, hanem Krisztus, mert a húsvét utáni második vasárnap a római egyház liturgiája szerint a Jópásztor ünnepe. A festmény szövegforrása tehát nemcsak az introitus, hanem a gradualéban nem szereplő evangélium (János ev. 10, 11–16) is s a festő a teljes liturgia alapvető eszméit tolmácsolja, foglalja össze különleges kompozíciójával.

A miniatúra másik érdekessége, hogy Krisztus nem a mindenség égboltjának ívén trónol, hanem alakja a középkori mindenség-jelkép előtt magasodik fel. Fejét arany sugarak övezik, portréja a Gradualét díszítő flamand miniátorok jellegzetes Krisztus-típusa. Arannyal szegélyezett kék köntöst visel s áldásra emelt két kezének gesztusa jelzi, hogy az ő közvetítésével árad a földre az Úr irgalmassága.

A mindenség-jelkép alsó íve a tengereket szimbolizálja a szabályos fehér hullámhegyek között tova haladó, finom körvonalú, aranyos bárkákkal, hajókkal, csónakokkal. Felette a föld madártávlatú képét a XV. századi tájbrázolás hagyományos motívumai szemléltetik. Felmagasodó sziklák, üde ligetek, változatos elrendezésű facsoportok között kanyargó utak vezetnek a mélybe. Jobbra az előtérben katedrális emelkedik, mögötte domboldalra épült vár, majd egy fallal körülvett városka kéttornyú székesegyházának körvonalai rajzolódnak ki.

»I« INICIÁLÉ / HÚSVÉT UTÁNI 3. VASÁRNAP

FOLIO 37. RECTO / 150×165 MM

Iubilate deo, omnis terra; psalmum dicite nomini eius, date gloriam laudi eius. ♣ Ujjongj az Istennek, egész világ; mondjatok nevének éneket, dicsőségét dicsérve zengjétek. [Zsoltár 65, 1-2.]

E szokatlan kompozíciójú, szép festmény a keresztmetszetben látható gótikus kápolnában és a palota mellett elterülő tájban sorakoztatja fel az Úr előtt hódolókat. Különös az Úr bemutatása is, mert az Atyaisten hagyományos beállításban ugyan, de nem felhőkön lebegve jelenik meg, hanem a gótikus palota oszlopán nyugvó trónusról tekint alá. Előtte fehér terítővel fedett oltár, azon két gyermetyartató. A kápolnában, baldachin alatt elhelyezett imazsámolyon ifjú királyi pár térdel. Mögöttük előkelő kíséretük; velük szemben – a gótikus ablakok között – aranyos trónus.

A palota falain kívül hármass csoportokba rendeződnek az Úr előtt hódolók. A burgundi divat szerint öltözött, térdelő nő és háta mögött a zöld palástú férfi zsoltárt énekel. Kettőjük között a hermelin galléros, bíborköntösű aggastyán olvasót tart a kezében. Az oszloptól jobbra tonzúras szerzetes térdel, mellette görnyedt koldus és széttárt karú ifjú. Ez utóbbi feje éppúgy elrajzolt, mint a háttérben újabb csoportot alkotó három férfi.

A kép azokhoz a miniatúrákhoz tartozik, amelyeken a Graduale ciklusát készítő flamand mesterek festői erényei és tehetségének korlátai együtt jelentkeznek. Üde, élénk színekkel komponálták meg a változatos beállítású figurákat s a gótikus palota pompás belső terének részleteit. Az architektúra és a szereplők ábrázolása azonban nem hibátlan.

»C« INICIÁLÉ / HÚSVÉT UTÁNI

4. VASÁRNAP

FOLIO 41. RECTO / 160×160 MM

Cantate domino canticum nouum, quia mirabilia fecit dominus: ante conspectum gentium reuelauit iusticiam suam. Énekeljete az Úrnak új éneket, mert csodálatos dolgokat cselekedett az Úr: megmutatta a nemzetek előtt igazságát. [Zsoltár 97, 1–2.]

A *Cantate Domino canticum nouum* zsoltársort számos középkori kódexminiatura kórossal illusztrálja. A Graduale ciklusában ez a hagyományos téma új tartalmi elemmel gazdagodott: a festmény a zsoltár második gondolatához kapcsolódva az Úr csodálatra méltó tetteit is bemutatja.

A kompozíció két jelenete közül a zsoltárt éneklő kórus a festőibb részlet. Pompás látvány a gótikus katedrális keresztmetszetben ábrázolt belső tere a falakat tagoló ablaksorral és a boltíveket tartó oszlopokkal. E szürkés-kék háttér előtt színpompás együttest alkotnak a nyitott énekeskönyv köré csoportosuló kórustagok: éneküket a középpontban álló, kék köntösű, bordó palástú férfi irányítja. A kórus legtöbb tagja más-más öltözékkel, testtartással, portréval jellemzett világi énekes. Baloldalt három előkelő ifjú háttal áll; mellettük egy újabb háromtagú csoport különül el. A szürke köntösű idősebb férfi, az őt átkaroló aggastyán és a mögöttük álló, zöld palástú kórustag feltehetően ugyanazt a szólamot énekli.

A szabadban játszódó mellékjelenet két főszereplője a felhők között megjelenő Úr és a halottakat feltámasztó Krisztus. A kompozíciónak ez a nem hagyományos részlete utal az Úr csodás tetteire, köztük Krisztus elküldésére és a halál feletti diadalára. Krisztus alakja, portréja a kódexben szokásos típusú. A háttérben fasorral, várral élénkített tájra, majd szigetekkel tagolt tengerre nyílik kilátás.

»U« INICIÁLÉ / HÚSVÉT UTÁNI 5. VASÁRNAP

FOLIO 45. RECTO / 145×160 MM

Uocem iocunditatis annunciate et audiat, nunciate usque ad extremum terre: liberaui dominus populum suum. ♫ Örvendező szóval hirdessétek és hallassátok, hirdessétek a föld határáig: megszabadította az Úr az ő népét. [Izaiás 48, 20.]

Az Izaiás próféta szavaihoz kapcsolódó festmény elsősorban ikonográfiai szempontból érdekes; nemcsak az introitust szemlélteti, hanem jelképes értelmére és az ünnep harmadik alapgondolatára is utal. A próféta több jövődölését a római egyház Krisztusra vonatkoztatja, ezért alakját a középkorban gyakran ábrázolták. Ez a jelenet nem tartozik a Krisztus-előképként tisztelt prófétát bemutató, hagyományos kompozíciókhoz.

Szokatlanul hat a természeti környezetben álló, különös emelvény, amelyről a vörös köntösben és kék palástban megjelenő Izaiás az Úr dicséretét hirdeti. Alakját nyilván azért emelte ki ilyen módon a miniátor, hogy a próféta felemelt kezének gesztusával a folyó partján álló Krisztusra irányíthassa a figyelmet, aki keresztjével a pokol kapuját zúzza szét. A feltámadt Krisztus-típussal szemben sötét verem jelzi a poklot, amelyből barnászörös lángok csapnak fel. A miniatúra felső keretét áttörő fénysugarak az ünnep harmadik alapgondolatára, a Szentlélek közeli eljövételére utalnak.

A próféta által megjövendölt örömhírt a domboldalon álló három férfi adja tovább. A csúcsos kalapos, idős ember harsonát fúj, előtte egy fiatal pásztor és egy előkelő ifjú hirdeti, hogy „megszabadította az Úr az ő népét”. A próféta előtt szerzetes térdel és két bájos fiatal leány zsoltárt énekel. Vonásaik éppoly gondosan formáltak, mint az alakjukat sejtető, díszes öltözőkük részletei.

»E« INICIÁLÉ / KERESZTJÁRÓ NAP

FOLIO 50. RECTO / 155 × 165 MM

Exaudiuit de templo sancto suo uocem meam et clamor meus in conspectu eius, introiuit in aures eius. Az Úr meghallgatta szómat szent templomából és színe előtt való kiáltásom füleibe jutott. [Zsoltár 17, 7.]

Szín pompás körmenet hívja fel a figyelmet e lapon a nap liturgiájának fontos elemére, a szentmisét megelőző körmenetre. A római egyháznak négy litániás napja van: a Szent Márk ünnepén (ápr. 25.) tartott búzaszentelő (litaniae maiores, nagyobb litániák) és a három keresztjáró nap (litaniae minores, kisebb litániák) az áldozócsütörtök előtti hétfőn, kedden és szerdán. Búzaszentelőkor a földekre vonult a menet és a vetésre kérte az Úr pártfogását; keresztjáró napokon pedig általában a kereszthez vonulva a szerencsétlenségek, járványok elhárításáért könyörgött. Ez utóbbi szokás az V. században a franciaországi Vienne-ben alakult ki, amelyet a 400-as évek vége felé különösen sok elemi csapás sújtott.

A Graduale e festménye az áldozócsütörtök előtti keresztjáró napokhoz kapcsolódik, vörös felirata azonban tévesen *In letanijs maioribus introitus*. A körmenet színhelye díszes, gótikus templom és a hozzá csatlakozó, árkádos folyosó (kerengő), amely a temetkezési helyül is szolgáló, négyszög alakú kis udvart fogja közre. A menet élén a két szerzetes a gótikus ereklyetartóval éppen a templomkapu elé érkezik. Az ünnepi zászlókat és gyertyákat vivő ifjak mögött a főpapi díszbe öltözött püspök és kísérete halad. A világi résztvevők társadalmi rangjuk szerint rendeződnek egymás mögé. Az első sorokban a helyi előkelőségek haladnak szőrmével szegélyezett palástokban, drága kelmékből készült ruhákban. Hátrább egyszerű fejkendő, kucsma jelzi, hogy ott már a kevésbé tehető polgárok, kézművesek sorai kezdődnek. Ifjak, gyermekek, törődött öregek egyaránt részt vesznek a menetben, amelyet a kerengőben lehajtott fővel haladó szerzetesek sora zár.

»U« INICIÁLÉ / ÁLDOZÓCSÜTÖRTÖK

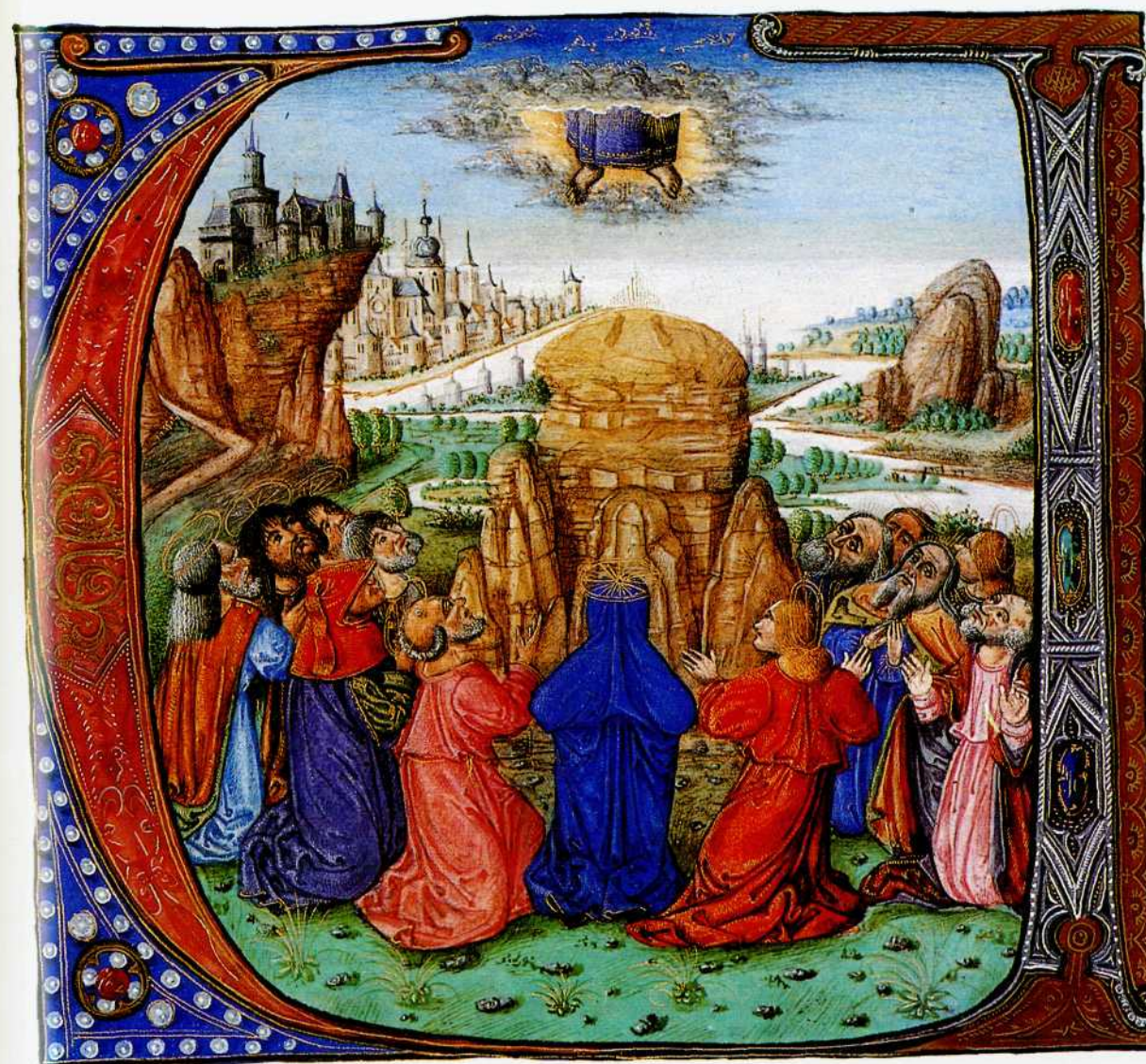
FOLIO 54. RECTO / 146×160 MM

Uiri Galilei, quid admiramini aspicientes in celum? quemadmodum uidistis eum ascendentem in celum, ita veniet. Galileai férfiak, mit néztek csodálkozva az égre? Amint láttátok őt felszállni az égbe, úgy jön ismét vissza. [Ap. csel. 1, 11.]

Krisztus mennybemenetelének szép festménye jelzi e lapon az áldozócsütörtöki liturgia kezdetét. A cselekmény ünnepélyes hangulatát a szereplők öltözkékének mély tűzű színei, a tájban felcsillanó, aranyos fények és a díszes keret ragyogó drágakövei fokozzák.

A középkori művészetben gyakran ábrázolt téma hagyományos kompozícióját követi a festmény a középpontban felmagasodó sziklával s felette Krisztus felhőkbe vesző alakjával. A szokásos séma szerint rendeződnek egymás mellé a jelenet résztvevői. Az eltávoztathoz érzelmileg legközelebb álló Mária kék palástban a középpontban térdel, az idős Péter és a fiatal János apostol között. A többi apostol kétoldalt, zártabb csoportokban döbbenetesen tekint fel az égre. Arcuk eltérő típusokkal formált, temperamentumuk szerint különböző érzelmi megnyilatkozásait változatos beállításuk, mozdulataik jelzik. Az eltérő színű köntöst és palástot viselő, félkör alakú apostolok színpompás együttese előtt üde pázsit terül el, amelyet ritmikusan elszórva aranyos virágok ékesítenek. A háttérben a tájat kanyargó folyó partján felmagasodó sziklák, város- és várszilvettek tagolják.

A jelenetet nemesen formált »U« iniciálé és különleges díszítésű keret zárja magába. Gyöngyökkel és rubinokkal díszített, kék-arany alapra festett a betű; jobb oldali szárában ötvösmunkához hasonlóan ezüst keret fogja közre a három drágakövet.

»E« INICIÁLÉ / HÚSVÉT UTÁNI 6. VASÁRNAP

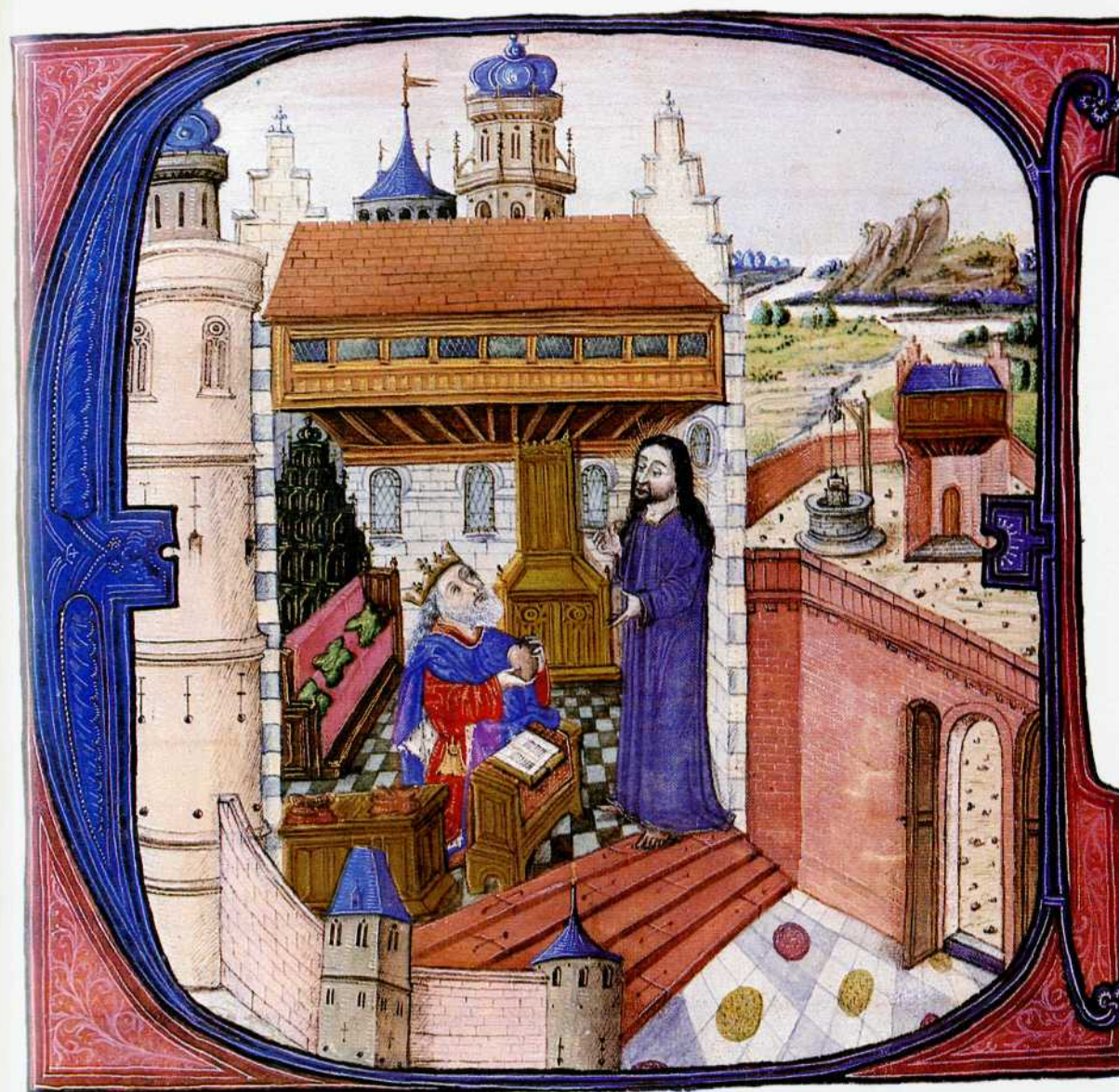
FOLIO 58. RECTO / 155×165 MM

Exaudi, domine, uocem meam, qua clamaui ad te; tibi dixit cor meum, quesui uultum tuum, uultum tuum, domine, requiram; ne auertas faciem tuam a me. ♫ Halld meg, Uram, szózatomat, mellyel hozzád kiáltok; neked szól szívem, téged keres tekintetem, a te arcodat keresem, Uram; ne fordítsd el tőlem arcodat. [Zsoltár 26, 7–9.]

Nem hagyományos felfogású, kompozíciójú miniatúra hívja fel a figyelmet e lapon az ünnep kezdőénekére, pedig az introitusként idézett 26. zsoltár a középkori miniatúraművészet sok változatban megfestett témája. Az illuminált bibliákban, zsoltároskönyvekben s Dávid-sorozatokban váltakozó képtípusokon a könyörgő, vezeklő Dávid király rendszerint az égen, felhők között megjelenő Úrhoz fohászkodik. Itt Krisztus jelenik meg előtte valóságos emberi alakként. A Graduale ciklusa ugyanis sok esetben nem az introitusban idézett zsoltár eredeti jelentéstartalmát illusztrálja, hanem azt az ünnepi liturgia szellemében, vagy középkori értelmezés szerint tolmácsolja.

A jelenet színhelye gótikus palota márványpadozatos, famennyezetű trónterme. Ennek előterében áll a flamand festők által rendszerint ugyanazzal az öltözéssel és típussal jellemzett Krisztus. Előtte térdel a szívét kezében tartó és felajánló Dávid király. A termet magában foglaló palota az északi gótika szellemében szerkesztett; ezért fedi nyeregvető a palotát, s zárja oldalt az épületet – rossz perspektívával festett – lépcsőzetes homlokzat.

A pompás berendezésű intérier viszont összehatásával és részlet-szépségeivel egyaránt magára hívja a figyelmet. A trónterem hátsó falát három félköríves, ólomüveges ablak tagolja, előtte dúsan faragott, aranyozott trónszék áll. A zöld csempéjű kályha előtt lila bársonnyal fedett pad, duzzadó, zöld párnákkal. A király aranyozott térdeplőjén nyitott könyv fekszik, a vörös lépcsők mellett pedig egy alacsony szekrényke körvonala csillan fel az aranyos fény.

»S« INICIÁLÉ / PÜNKÖSDVASÁRNAP

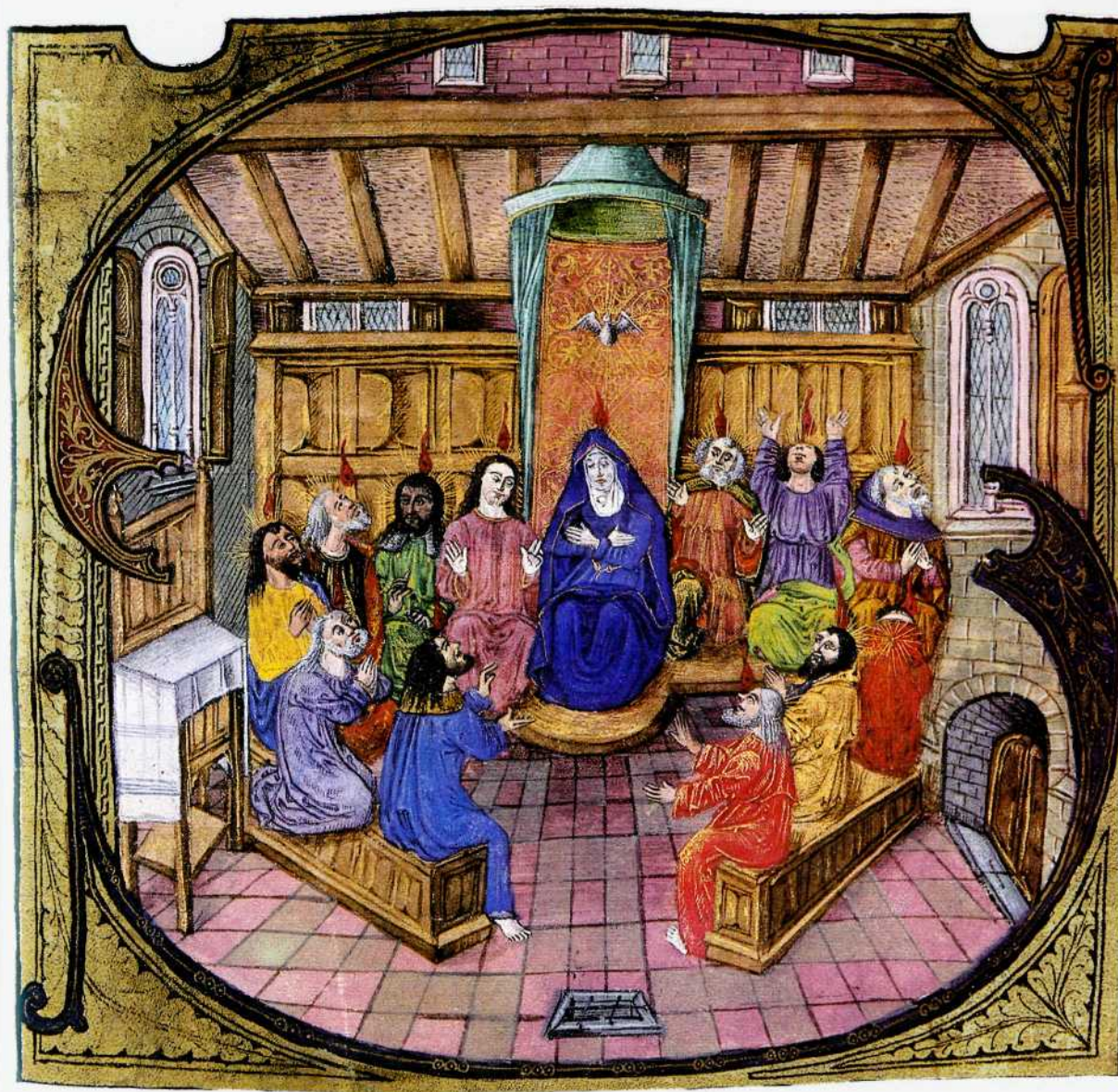
FOLIO 64. RECTO / 145×165 MM

Spiritus domini repleuit orbem terrarum et hoc quod continet omnia, scienciam habet uocis. ♣ Az Úr lelke betölti a föld kerekességét és ami egybefogja a mindenséget, az tud is minden szóról. [Bölcsesség 1, 7.]

Pünkösdszombat hagyományos illusztrációja a Szentlélek eljövetele. E lapon artisztikus színhatású, szép festmény mutatja be a jelenetet. A miniatúra ünnepélyes hatását fokozza az arany alapra festett »S« szövegkezdő, amelynek két ívre osztott szára benyúlik a kompozícióba.

A flamand kódexfestés nemes tradíciója a színhelyek gondos jellemzése. E képen a gótikus helyiség falait kétoldalt mérőműves díszű ablakok tagolják, a hátsó falat díszes faburkolat takarja. A színes kőpadozatú, famennyezetű terem közepén zöld selymű, aranymintás kárpitú baldachin alatt trónol a kék köpenyes Mária. Beállítás, arctípusa, öltözéke hagyományos: meghajtott fővel tekint maga elé, hódol a feje felett lebegő, Szentlelket jelképező galamb előtt.

A középpontban trónoló Mária körül kör alakban helyezkednek el az apostolok. Közvetlen mellette Péter és János apostol ül. Társaik összekulcsolt kézzel vagy széttárt karokkal fogadják a Szentlelket. Változatosabbak a jobb oldali szereplők: az ablak előtt az oldalra forduló, idősebb apostol és ifjú társa, aki fejét hátravetve, karját magasba emeli. A portrék eltérő típusúak, de néhány apostol kevésbé életszerű, természetes mozdulatú s az oldalra forduló fejeknél ismétlődik a ciklust festő flamand miniatörök sajátos, kissé torz arctípusa.

»C« INICIÁLÉ / PÜNKÖSDHÉTFŐ

FOLIO 69. VERSO / 145 × 160 MM

Cibavit eos ex adipe frumenti et de petra, melle saturavit eos. Tápálta őket a búza zsírával és jóllakatá mézzel a kősziklából. [Zsoltár 80, 17.]

A Gradualéban különös módon pünkösdhétfőt illusztrálja szentségi körmenet, pedig ez a nyilvános hódolat az Eucharisztia előtt az úrnapi szertartások egyik eleme, s ennek megfelelően általában az úrnapi illusztrációk hagyományos témája a középkorban. Talán azért került e kompozíció a kódex 69v levelére, mert az itt kezdődő pünkösdhétfői liturgia élén éppúgy a *Cibavit eos ex adipe frumenti introitus* áll, mint Úrnapjánál.

A középkori ember életében ünnepi eseménynek számító körmeneteken részt vettek az egyházi és világi hierarchia helyi legmagasabb képviselői s egyúttal a különböző rendű-rangú városi és falusi lakosok. E festményen egy kastélyszerű épület előtt vonul el a menet. Az élén a zenét szolgáltató muzsikusok haladnak: a lila sapkás férfi harsonát fúj, sárga köpenyű társa lantot penget, a harmadik zenész egyszerre két hangszeren játszik: fuvolázik és dobol. E hármass csoport mögött virágkoszorús gyermekek tartják a baldachint a monstranciát körbehordó püspök fölé. Hátrább a helybeli lakosok, tudósok, polgárok, előkelőségek haladnak, kezükben égő gyertya. Az emelvényen álló királyi-fejedelmi pár előtt hódolva, másutt kisebb csoportokba verődve, lassan vonulnak körbe.

Üde színek széles skálájával érzékelteti a miniátor a halványsárga falak, épületek előtt különböző színű ruhákban, palástokban elhaladó menet festői látványát és kitűnően jellemzi az eltérő alkatú, beállítású szereplők derűsen ünnepélyes hangulatát.

»A« INICIÁLÉ / PÜNKÖSD UTÁNI KEDD

FOLIO 72. RECTO / 148×165 MM

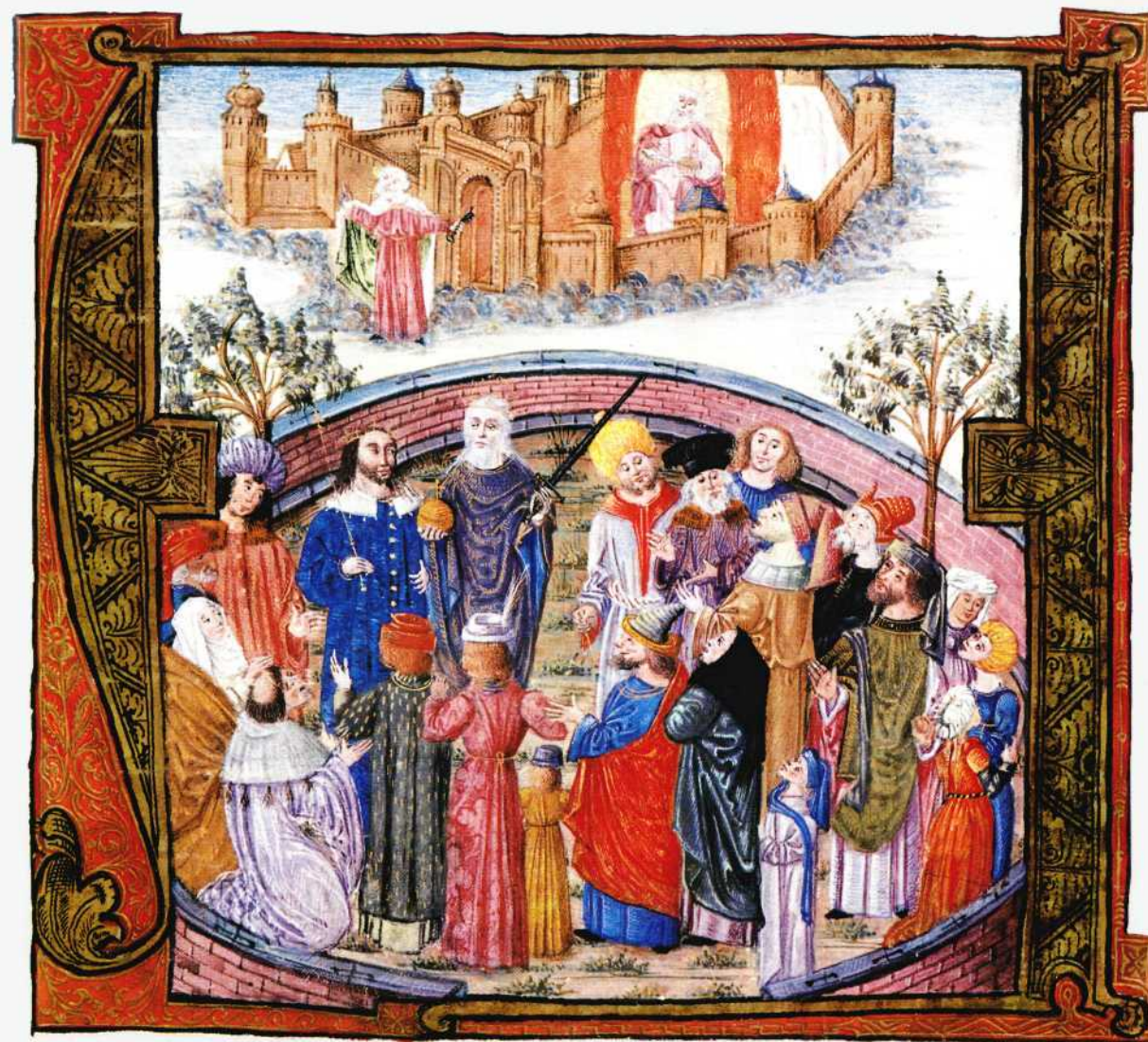
Accipite iocunditatem glorie uestre, gracias agentes deo, qui uos ad celestia regna uocauit.

☛ *Vegyétek dicsőségetek örömet, hálát adva Istennek, ki titeket a mennyországba meghívott. [Ezdrás 4, 2, 37.]*

A túlvilági jutalomról szól e lapon a liturgia kezdőéneke, s ennek színhelyét idézi fel a hozzá csatlakozó, szép festmény. A felhők között lebegő aranypalota vízióként jelenik meg az előtérben kör alakba rendeződő csoport résztvevői előtt. Térbeli távolságát a kisebb méret és a részletek elnagyoltabb kidolgozása jelzi. Ezért érvényesül kevésbé hangsúlyosan a szeráfok körében trónoló Úr alakja s mögötte a fehér fényben felsorakozó angyalsereg. A menny kapuja előtt közvetítőként Péter apostol áll, bal kezében attribútumát, a mennyország kulcsait tartva. Kitárt karral fordul a túlvilági életben bízók felé.

A Graduale ciklusának rokon értelmű jelenetein a földi szereplők együttese következetesen a feudális társadalom rétegződését szemléltető típusokat sorakoztatja fel. E képen különös módon két uralkodó áll egymás mellett: az idősebb kardot és keresztes világgömböt, tőle balra a fiatalabb, koronás férfi arany jogart tart a kezében. Környezetük tagjai – a turbános mohamedán, a térdelő apáca, a tonzúrás szerzetes és a két előkelő ifjú – félkör alakban sorakoznak egymás mellett.

Még változatosabb összetételű a másik csoport. Kiemelt szereplői keleties öltözékű, fantasztikus fejdíszű bölcsek, tudósok. Mellettük hegyes sapkájú zsidó férfi, fekete kendős, falusi asszony és jómódú polgárok együttese. Tudatos komponálásra vall a két csoportban a különböző népeket és társadalmi rétegeket jelképező szereplők felsorakoztatása. Ilyen módon emlékeztet a miniátor arra, hogy minden emberre érvényes a túlvilági jutalomról szóló ígélet.

»R« INICIÁLÉ / PÜNKÖSD UTÁNI PÉNTEK (KÁNTORBÖJT)

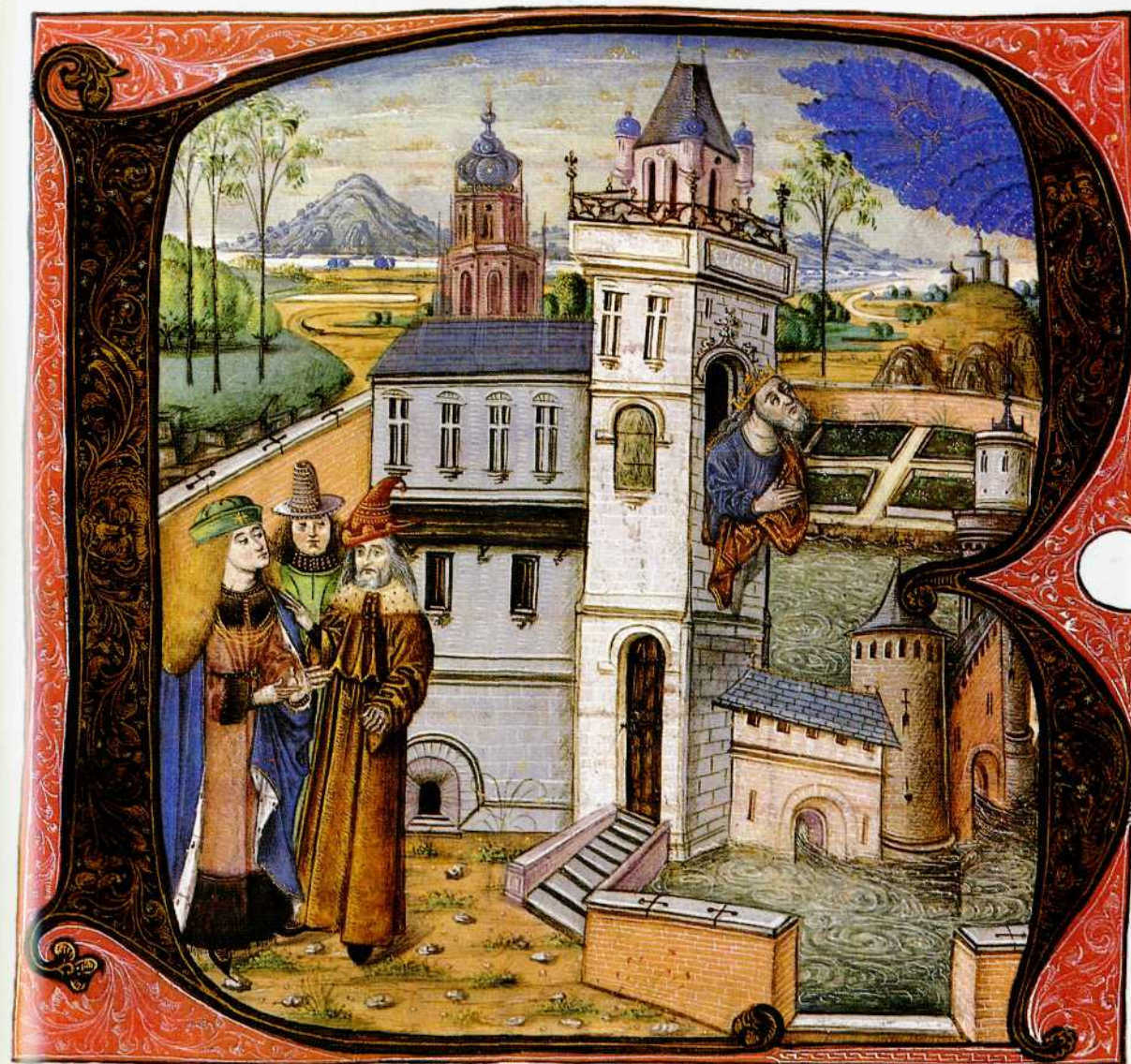
FOLIO 76. VERSO / 150×160 MM

Repleatur os meum laude tua, ut possim cantare: gaudebunt labia mea, dum cantauero tibi. ♫ Teljék meg szám dicséreteddel, hogy énekelhessem: örvendezni fognak ajkaim, midőn éneklek neked. [Zsoltár 70, 8, 23.]

A Gradualét díszítő ciklus egyik érdekessége, hogy általában nem a zsoltárillusztrációk hagyományos képtípusaival szemlélteti az introitusokat, hanem az ünnepi liturgia lényeges gondolatait idézi fel, többnyire szokatlan kompozíciókkal. A pünkösdi utáni kántorböjt péntekjén a korai századokban még teljes szöveggel énekelt zsoltár több ízben olyan megpróbáltatásokra utal, amelyekből a zsoltárszerző az Úr csodás segítségével szabadult meg (70. zsoltár 17, 20). E lapon a miniatura példával illusztrálja ezt a gondolatot. Dávid király szokatlan elhelyezésével és a palota mellett állók együttesével arra emlékeztet, hogyan menekült el az ifjú Dávid szobája ablakán keresztül a Saul király parancsára házát körülvevő üldözői elől (Sámuel I. 19, 11–12). Erre az eseményre emlékezik a torony emeleti ablakán kihajló, öregedő Dávid, az égen megjelenő Úr csodáit hirdetve. Alakja az épülethez képest túlméretezett, portréja hibás rajzú.

A palota magas téglafala előtt álló három férfi viszont kitűnően jellemzett. Változatos beállítású kis csoportot alkotnak; a két szemben álló figura gesztusa bizalmas kapcsolatot, meghitt beszélgetést sejtet. Portréik éppoly gondosan formáltak, mint szőrmével díszített, finom kelméjű palástjuk s előkelő öltözködésük apróbb részletei.

E színpompás együttes mögött vörös fal a háttér, majd festői tájra nyílik kilátás. Kéklő hegyek zárják a horizontot, bokrok, sziklák, utak, dombok tagolják a teret. A változatos természeti környezetben azonban már jobban érvényesülnek a reális elemek. Ilyen valószínű tájrészlet az aranyárga mező, előtte a pázsitos tér a három fával és a palota gondosan művelt kertje.

»C« INICIÁLÉ / PÜNKÖSD UTÁNI SZOMBAT (KÁNTORBÖJT)

FOLIO 79. VERSO / 145 × 165 MM

Caritas dei diffusa est in cordibus uestris [!], per inhabitantem spiritum eius in uobis [!]
 Az Isten szeretete kiáradt szívetekbe [szíviünkbe helyett], a bennetek [bennünk helyett]
 lakozó Szentlélek által. [Pál lev. a rómaiakhoz 5, 5.]

E lapon a pünkösdi utáni szombatnak, a nyári kántorböjt utolsó napjának liturgiája kezdődik. Ebben az időszakban ünnepelték egykor a Földközi-tenger mellett lakó népek az aratás befejezését. Az őskeresztények e szokáshoz alkalmazkodva alakították ki hálaadó ünnepüket a pünkösdi utáni szombaton, amikor az elmúlt negyedév tizedét ajánlották fel az egyháznak. Ősi hálaadásra emlékeztet az ünnepi liturgiában a szentlecke (Mózes III, 23, 15–21), amely a zsidó pünkösdre vonatkozó mózesi előírásokat tartalmazza. Ezt a bibliai szöveget illusztrálja a Graduale különleges témájú és kivételes szépségű miniatúrája.

Változatos, festői táj a cselekmény színhelye. A középpontban felállított oltár mellett teljes díszben a főpap áll, kezét áldóan az oltár fölé emelve. Vele szemben a vörös palástú férfi térdelve helyezi a két új kenyeret az oltárra, amelyet az előírásoknak megfelelően, kovászos lisztlámból sütöttek. A domb mögött állók az áldozati állatokat, az előtérben térdelő, sárga köntösű ifjú a rőzseköteget hozza az égőáldozathoz.

A cselekmény környezetének megkomponálásában a németalföldi festészet újszerű törekvései érvényesülnek. A mélybe nyúló tájat konvencionális tértagoló elemek – sziklák, folyók, várszilüetek – élénkítik a háttérben. A középtérben viszont földszintes falusi házak sorakoznak, s körülöttük bekerített parcellák, gondosan művelt ágyások üde növényei magasodnak fel. A viruló vete-ményesekre szürke gomolyfelhőből nagy cseppekben hull alá az eső. Az oltárt két oldalról aranyosbarna méhkaptárok veszik körül. A rőzseköteget tartó ifjú mögött pedig önálló értékű, genre-szerű részlet az aranyos szőlőprés meg a kék és vörös mázas edények együttese.

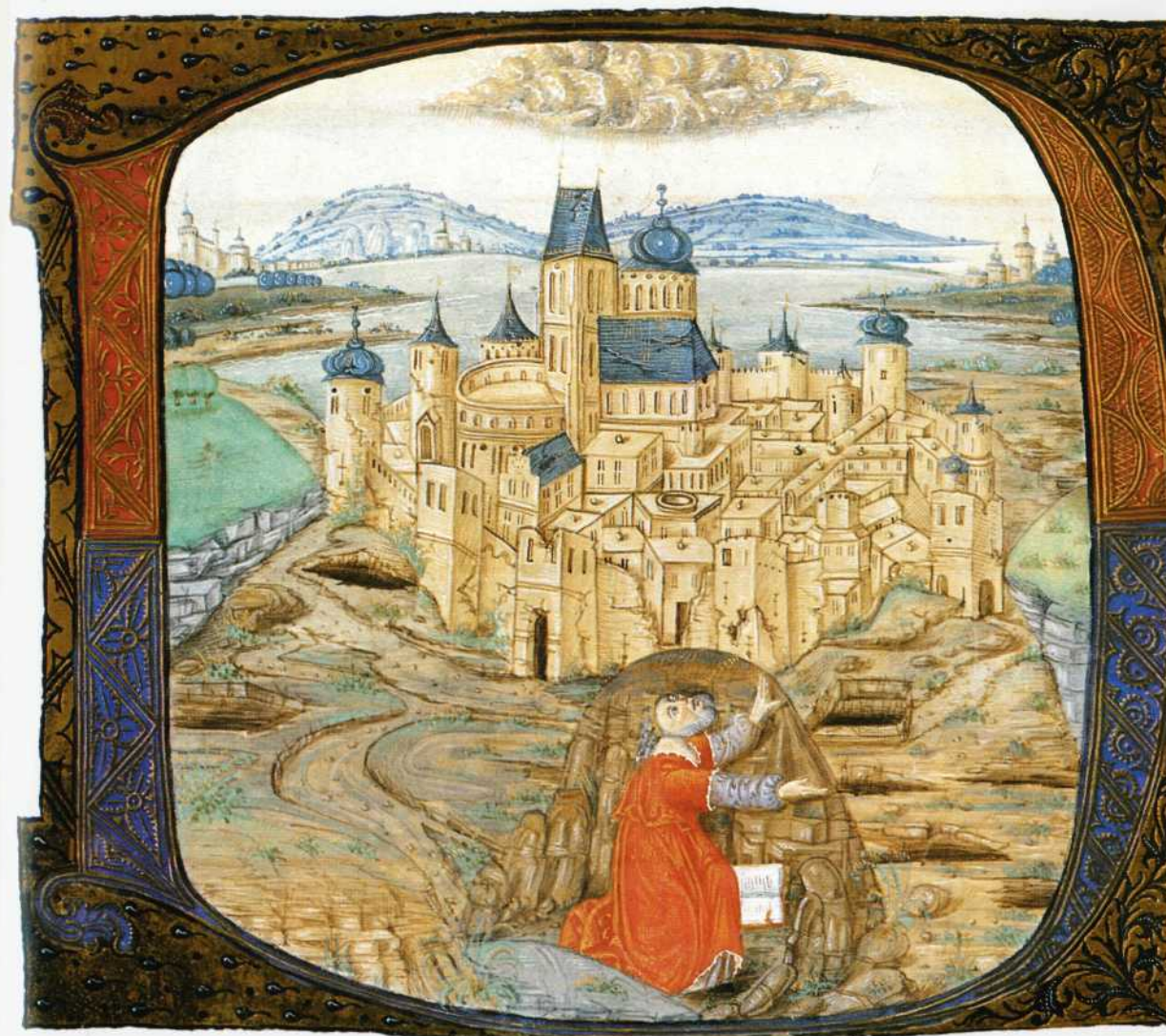
»D« INICIÁLÉ / PÜNKÖSD UTÁNI I. VASÁRNAP

FOLIO 86. RECTO / 140 × 165 MM

Domine, in tua misericordia speravi: exultavit cor meum in salutari tuo; cantabo domino, qui bona tribuit mihi. ♣ Uram, irgalmadban bíztam: szívem ujjong szabadításodban; éneklek az Úrnak, ki jót tett velem. [Zsoltár 12, 6.]

A régebben az Irgalmasság vasárnapjának is nevezett ünnep illusztrációjának egyetlen szereplője a vezeklő Dávid király: szikla mögé rejtőzve, magányosan térdelve tekint fel az égre. Feje felett arany betűs felirat jelzi, hogy az introitusként idézett zsoltár szavaival kiált az Úrhoz. Nyitott könyve a földön fekszik. A fejedelmi díszben megjelenő, bibliai király fején aranykorona, finoman redőzött gyolcsinge felett arannyal szegélyezett, bíborszínű köntöst visel. A vörös szín itt nemcsak a királyi pompa jelképe, hanem a vezeklő ember bűnét is szimbolizálja Izaiás próféta következő szavai szerint: „Ha olyanok volnának is bűneitek, mint a skarlát, fehérék lesznek, mint a hó; és ha olyan vörösek is, mint a bíbor, olyanok lesznek, mint a gyapjú” (Izaiás I, 18). Mindezen jelképes szerepe mellett a vörös szín a kompozíciónak is fontos eleme: felhívja a figyelmet a jelenet egyetlen szereplőjére.

A Dávid király alakját a háttértől elválasztó szikla mögött fallal körülvett várossziluettnal utal Jeruzsálemre. Távolabb kéklő hegyekkel, zöld pázsitú dombokkal körülvett, ezüstösen csillogó vztükör. A festmény egyike a kódex azon illusztrációinak, amelyeken nem a miniatura, hanem az azt bezáró iniciálé készült erőteljesebb, élénkebb színekkel. Az arany alapra festett »D« betű kék és vörös színe mellett ugyanis szembetűnőbb a vezeklő Dávid közvetlen környezetének, a kietlen, sziklás vidéknek a sivársága.

»C« INICIÁLÉ / ÚRNAP

FOLIO 90. RECTO / 155×165 MM

Cibavit eos ex adipe frumenti et de petra, melle saturavit eos. ☛ Táplálta őket a búza zsírával és jóllakatá mézzel a kősziklából. [Zsoltár 80, 17.]

Az úrnapi illusztrációk hagyományos témája szentségi körmenet, mert a XIII. században kialakított ünnep liturgiájának egyik lényeges és széles körben talán legjobban ismert eleme a körmenet. A Graduale festménye – feltehetően az említett képtípus téves korábbi bemutatása (69v lev.) miatt – más témákkal s részben a tipológia szellemében, részben szó szerinti értelmezés alapján illusztrálja az ünnepi introitust. Első mozzanatként az Eucharisztia megalapításának, az utolsó vacsorának ótestamentumi előképét, a Mannahullást mutatja be, majd az Úr támogatásának mindennapi megnyilatkozására termést növelő záporral és lakomázó társasággal emlékeztet.

A két jelenet színhelye hegyekkel koszorúzott, zöldellő táj folyókkal, városokkal, vársziluettekkel. Az idealizált gótikus tájháttereknek e konvencionális motívumai e képen valóságos tájképi elemekkel – leveleikről jól felismerhető fákkal, szántóföldekkel, kertekkel – váltakoznak. Erre a változatos és derűs vidékre hull jobboldalt a Bibliában dérhez hasonlított fehér manna (Mózes II, 16, 14), amelyet a jellegzetes zsidósapkát viselő férfi gondosan tálba gyűjt.

A másik jelenet szereplői a dúsan termő földek gazdái. Kaptárokkal határolt kis udvarban lakomáznak, iddogálnak. Köntösük, palástjuk finom kelméből készült, fejüket divatos kalap vagy turbán fedí. Elégedetten, vidáman szórakoznak, míg gondosan művelt kertjeikre s a búzatáblákra nagy cseppekben hull alá – a kódex festményeken ritkán ábrázolt – eső.

»F« INICIÁLÉ / PÜNKÖSD UTÁNI 2. VASÁRNAP

FOLIO 95. RECTO / 155 × 165 MM

Factus est dominus protector meus, et eduxit me in latitudinem; saluum me fecit, quoniam voluit me. ♣ Oltalmazóm lett az Úr és kivezetett a szabad térre engem; megmentett, mert kedvét lelte bennem. [Zsoltár 17, 19–20.]

Különös témájú festményt zár magába e lapon a díszes »F« iniciálé. A vár kapuján kivonuló, páncélos lovasok előtt két gyalogos halad egy kúp alakú domb felé, amelynek barlangjában katonák rejtőznek; a barlang bejárata előtt aranyos páncélú lovag ad utasítást a mellette álló fegyverhordozónak, harcosnak.

A rokon jellegű – kommentár nélküli – ábrázolások több ótestamentumi eseménnyel kapcsolatba hozhatók. Dávid-zsoltárok illusztrációjaként azonban a jelenet legvalószínűbben azt az eseményt szemléltetheti, amikor Saul király háromezer válogatott harcosával kivonult, hogy felkutassa az engedi pusztaság barlangjaiba menekült ifjú Dávidot és katonáit (Sámuel I, 24, 3–12). E téma egyes képtípusai részletesebben mutatják be az eseményt: arra is utalnak, hogy a barlang mélyén rejtőzködő Dávid megölhette volna Sault a barlangban, de csak köpenye szegélyét vágta le s mutatta fel neki annak igazolására, hogy nem tör üldözője életére. E nemes tette emlékeztethet a miniatúra az ünnepi liturgia szentleckéjével (János I. lev. 3, 13–18) kapcsolatban, amely a tettekben megnyilatkozó, önzetlen szeretetről szól.

A tudatos ikonográfiai megfontolásra valló, érdekes kompozíciót az üde színezés és a részletek gondos kidolgozása emeli a kódex szebb miniatúrái közé. A várból kivonuló harcosok egyhangú típusaival szemben kitűnően jellemzett, mozgalmas beállítású, elegáns figura az aranypáncélos Saul király és fegyverhordozója. Felmagasodó, karcsú alakjuk ellentéte az úton nehézkesen fölfelé haladó, zömökebb testalkatú és népies karakterű két gyalogos katona.

»R« INICIÁLÉ / PÜNKÖSD UTÁNI 3. VASÁRNAP

FOLIO 99. RECTO / 165×160 MM

Respice in me, et miserere mei, domine: quoniam unicus, et pauper sum ego; uide humilitatem meam et laborem meum, et dimitte omnia peccata mea, deus meus. Tekints reám és irgalmazz nekem, Uram, mert elhagyatott és szegény vagyok; nézd megalázottságomat és szenvedésemet, bocsásd meg minden vétkeimet, én Istenem. [Zsoltár 24, 16, 18.]

Az ellenséggel való küzdelemhez, a válságos helyzetből való szabaduláshoz kéri az Úr kegyelmét a zsoltárszerző Dávid az introitusként idézett 24. zsoltárban. Rokon értelmű az ünnepi szentlecke (Péter I. lev., 5, 6–11), mely óvatosságra és józanságra int, mert az ellenség, mint ordító oroszlán körüljár, és keresi, hogy kit nyeljen el. E hasonlat értelmében ábrázolták az Izrael ellenségei ellen sokat harcoló Sámson és Dávidot gyakran oroszlánnal küzdve.

A kódex »R« iniciáléba zárt festményén a betű bal szárába rejtett zsoltáridézet jelzi, hogy a jelenet Dávid királyra vonatkozik. Dávid és Absalom harcának azt a mozzanatát idézi fel, amikor – Jonatán és Achimaac titkos értesítése, tanácsa szerint – Dávid elindul népével, hogy átkeljen a Jordánon (Sámuel II, 17, 15–22).

A színhely a Jordán folyó által két részre osztott, festői táj. Dávid előkelő lovagok kíséretében vonul ki a gótikus vár kapuján. Alakját aranyos sisakja emeli ki társai soraiból, amint nyugodtan, magabiztosan vezeti seregét. Annál izgatottabban tárgyalnak az úton álló gyalogosok, köztük a sok viszontagságot kiállt két hírhozó, Jonatán és Achimaac. Ruházatuk éppoly gondosan kidolgozott, mint Dávidnak és társainak díszes páncélja és fegyverzete. A háttérben felsorakozó katonáknak viszont csak a körvonalai sejthetők.

»D« INICIÁLÉ / PÜNKÖSD UTÁNI

4. VASÁRNAP

FOLIO 103. RECTO / 150 × 160 MM

Dominus illuminatio mea et salus mea, quem timebo? Dominus defensor vite mee, a quo trepidabo? Qui tribulant me inimici mei, [ipsi] infirmati sunt et ceciderunt. ♣ Az Úr az én világosságom és üdvösségem, kitől kellene félnem? Az Úr oltalmazza életemet, kitől kellene remegnem? Ellenségeim, akik szorongatnak, maguk botlanak meg és elesnek. [Zsoltár 26, 1–2.]

Ez a kivételes szépségű és művelődéstörténeti becsű festmény ugyanúgy ótestamentumi eseményt tolmácsol a középkori festői gyakorlat szerint – tehát a miniátor saját korára vonatkoztatva –, mint a Graduale ciklusának számos más kompozíciója. Sámuel könyvének leírása alapján (Sámuel II, 8, 9–12) Dávid királyt ábrázolja fényes udvartartása és a zsákmányt hozó vagy ajándékokkal kedveskedő hódolók körében. A Dávid előtt térdelő ifjú Hamat királyának, Tounak a fia, aki apja szerencsekívánságait előadva, aranytálat tart a kezében. Jobboldalt a turbános mohamedán a legyőzött népek képviselőjeként a zsákmányolt drágaságokat nyújtja át. A király kezének gesztusa jelzi, hogy Dávid az így nyert kincseket az Úrnak ajánlja fel. Dávid király példájával illusztrálja a festő az e lapon kezdődő ünnepi liturgiának azt a gondolatát, hogy nem kell félnie annak, aki életét, sorsát az Úrra bízta.

Káprázatos pompa, kincsek sokasága veszi körül e képen a hatalma, dicsősége csúcspontján álló királyt. Gondos részletességgel festett a színhely s berendezésének minden részlete. A trónterem falát mintás kárpit borítja, az ajtó mellett a pohárszék polcaira rendezve üvegkancsók, arany gyertyatartók, edények sorakoznak. Címertartó állatszobrok díszítik a lila bársonnyal fedett, szürke korlátot. Az előtérben jobbra pénzváltó, vele szemben aranyműves ül kincsei között. Az előbbi a halomba rakott pénzt szemléli, társa oldalra fordulva a királyra tekint. A két kincstartó között, kényelmesen lándzsájukra támaszkodva, páncélos testőrök őrzik a bejáratot.

»E« INICIÁLÉ / PÜNKÖSD UTÁNI

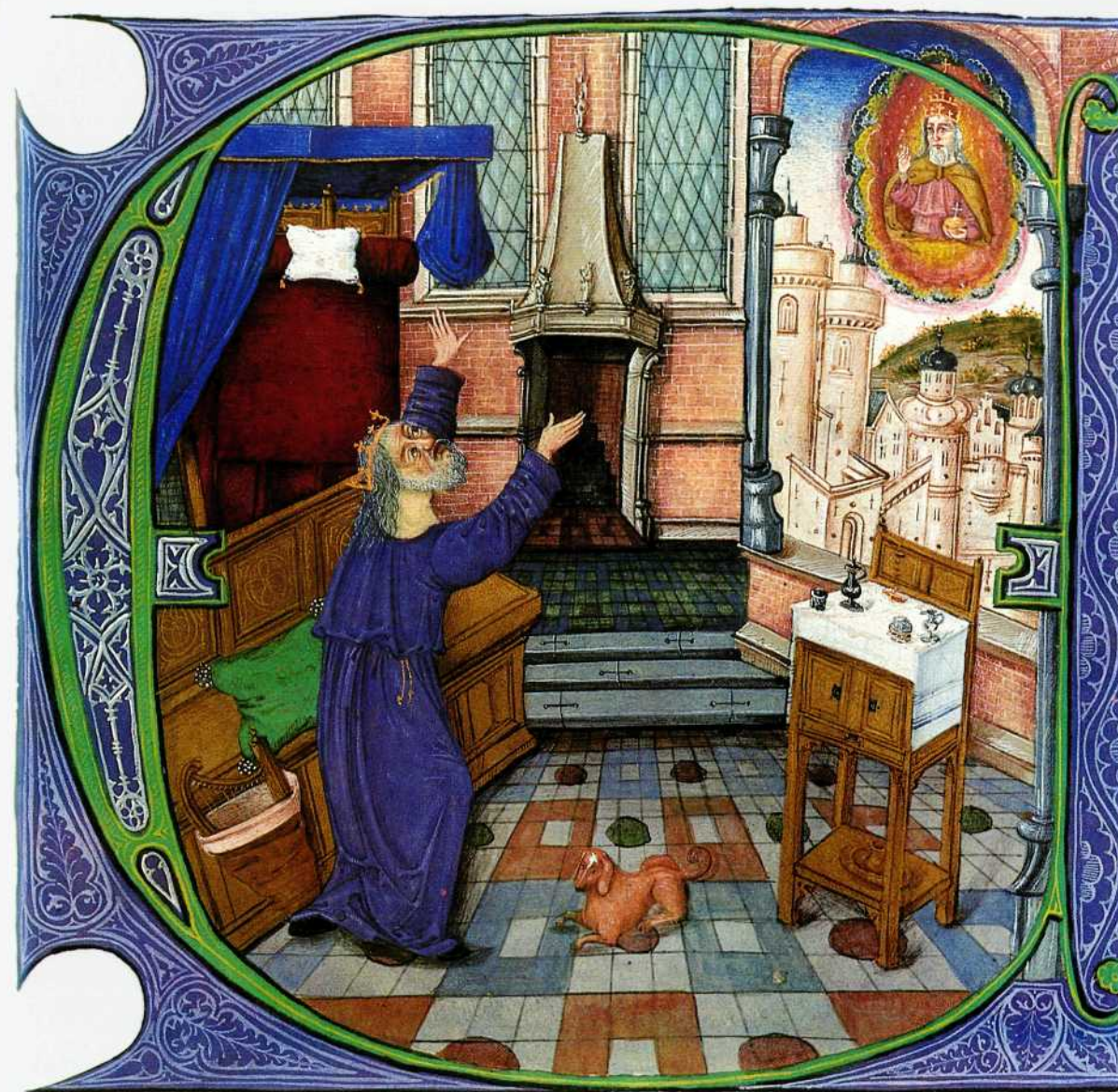
5. VASÁRNAP

FOLIO 107. RECTO / 150 × 155 MM

Exaudi, domine, uocem meam, qua clamaui ad te: adiutor meus esto, ne derelinquas me, neque despicias me, deus, salutaris meus. ♫ Halld meg, Uram, szózatomat, mellyel hozzád kiáltok; légy segítőm, ne hagyj el és ne vess meg engem, Istenem, én segítségem. [Zsoltár 26, 7, 9.]

Az évszázadok során számtalanszor illusztrált liturgikus könyvek képanyaga a XV. századra meglehetősen tipizálódott. E kódex ciklusa lényegesen eltér a gradualék hagyományos képtípusaitól, de mivel az introitusok többsége zsoltárszöveg, számos miniatura egyedüli szereplője itt is a zsoltárszerző Dávid. Az ilyen jellegű illusztrációkon elsősorban a színhely változatos megkomponálásában és a részletek gondos kidolgozásában bontakozhatott ki a miniátorok festői tehetsége. E képen sem Dávid alakjának, sem a trónterem berendezésének ábrázolása nem hibátlan. A rajzbeli fogytékosságokért azonban kárpótol az intérieur szépsége, elegáns összehatása.

Gótikus palotája tróntermében, két karját magasba emelve fohászkodik az égen félalakban megjelenő Úrhoz a zsoltárszerző Dávid király. Bíborpalást helyett egyszerűbb, kék köntös fedi idős, megviselt alakját. Előtte, a mintás kőpadlón fekszik a kutyája; kissé távolabb egy aranyozott szekrényke áll, elegáns formájú, apró kancsókkal s egyéb használati tárgyakkal. A király most emelkedett fel az aranyozott padról, amelyhez hárfáját támasztotta. Díszes trónja a terem sarkában áll, mellette gótikus kandalló. A vörös téglafalat ólomüveges ablakok tagolják; a királlyal szemben levő boltíven át hagymasisakos tornyokra s egy távoli dombra nyílik kilátás.

»D« INICIÁLÉ / PÜNKÖSD UTÁNI 6. VASÁRNAP

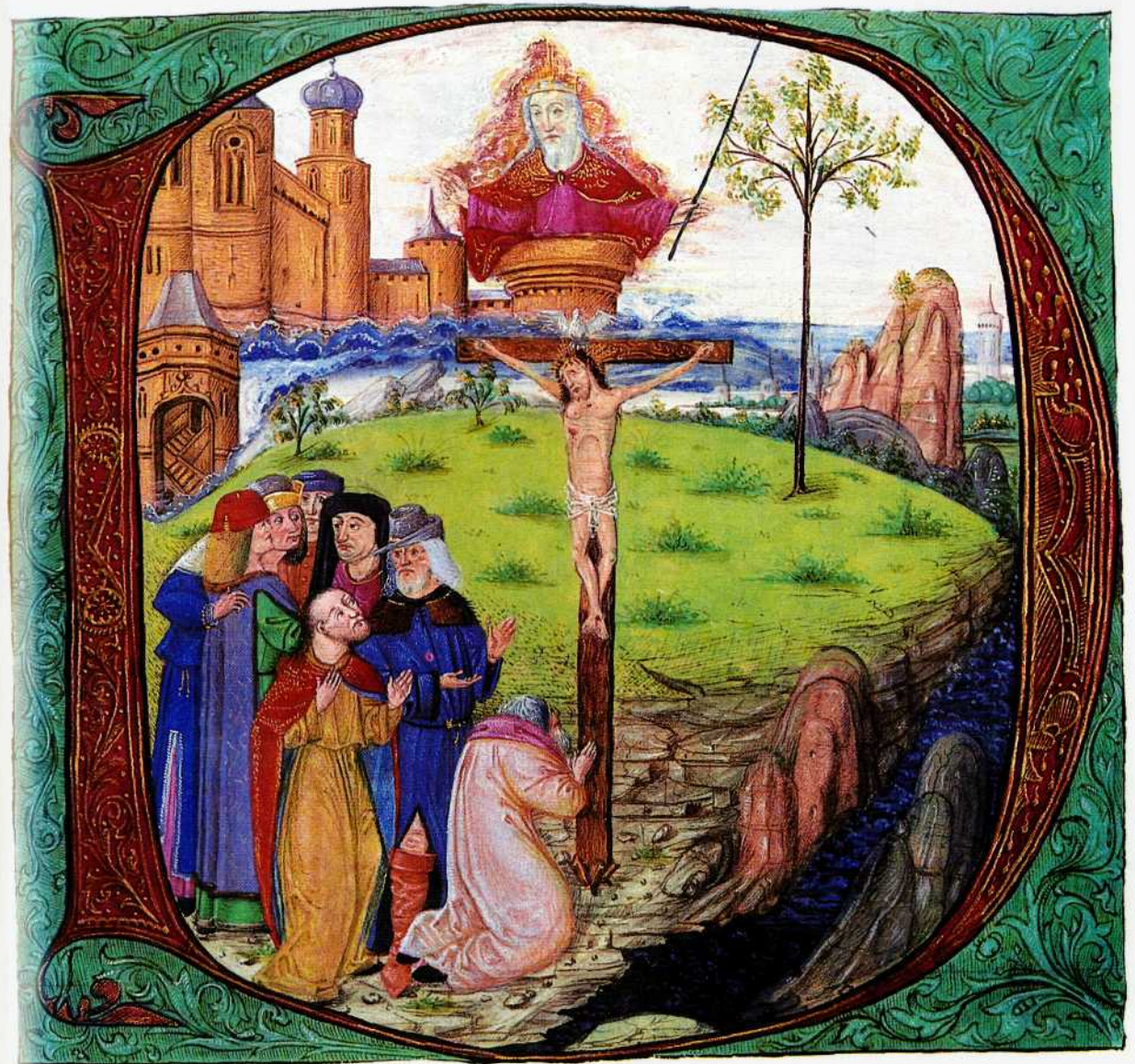
FOLIO III. RECTO / 145 × 155 MM

Dominus fortitudo plebis sue, et protector salutarium christi sui est; saluum fac populum tuum, domine, et benedic hereditati tue, et rege eos usque in seculum. Az Úr az ő népének erőssége és felkentjének megmentő védelmezője; mentsd meg népedet, Uram, és áldd meg örökségedet és kormányozd mindörökké. [Zsoltár 27, 8–9.]

Ez a különös festmény a tipológia szellemében komponált, szimbolikus értelmű illusztráció. A középpontban felmagasodó Szentháromság-ábrázolás a keresztény tanítás szerint mutatja be az introitusban dicsőített Urat. Az ugyanott említett, oltalomért és útmutatásért esdeklő népet a keresztt előtt egybegyűlt kis csoport szemlélteti. Az előtérben álló férfi viszont az ünnepi szentlecke eszméjének tolmácsolója. A lekcio ugyanis Pál apostolnak a rómaiakhoz írt levelét (6, 8–11) idézve arról szól, hogy az Úr Krisztus kereszthalálával szabadította meg az emberiséget az eredendő bűntől. Erre a tanításra emlékeztet a keresztt mellett álló férfi Krisztusra utaló gesztusa.

A bonyolult szimbolikájú kompozíció nem a miniátor tudatos ikonográfiai megfontolásának eredménye; ősi típusa még a XIII. században alakult ki. A Graduale e lapján azonban híven tolmácsolja a pünkösdi utáni hatodik vasárnap eszmei mondanivalóját.

A jelenetet zöld alapra festett, aranyos dekorációjú »D« iniciálé zárja magába. Az artisztikus színhatású keret mellett még szembetűnőbb a Kálvária-hegy sivárságára utaló, sziklás talajú színhely, amelynek középpontjában Krisztus keresztre áll, vízszintes szárán a Szentlelket jelképező galambbal. Kettőjük felett a kezét áldásra emelő Atyaisten fél alakja nyugszik a felhők között lebegő aranypalota kör alakú bástyáján. Színpompás együtttest alkot az élénk színű ruhákkal, palástokkal változatosan jellemzett kis csoport az apró virágokkal ékes, zöld pázsit előtt. Jobboldalt folyóval, sziklával, tornyokkal tagolt táj húzódik, s egy karcsú fa aranyos fényű lombkoronája rajzolódik ki a halványszürke égbolt előtt.

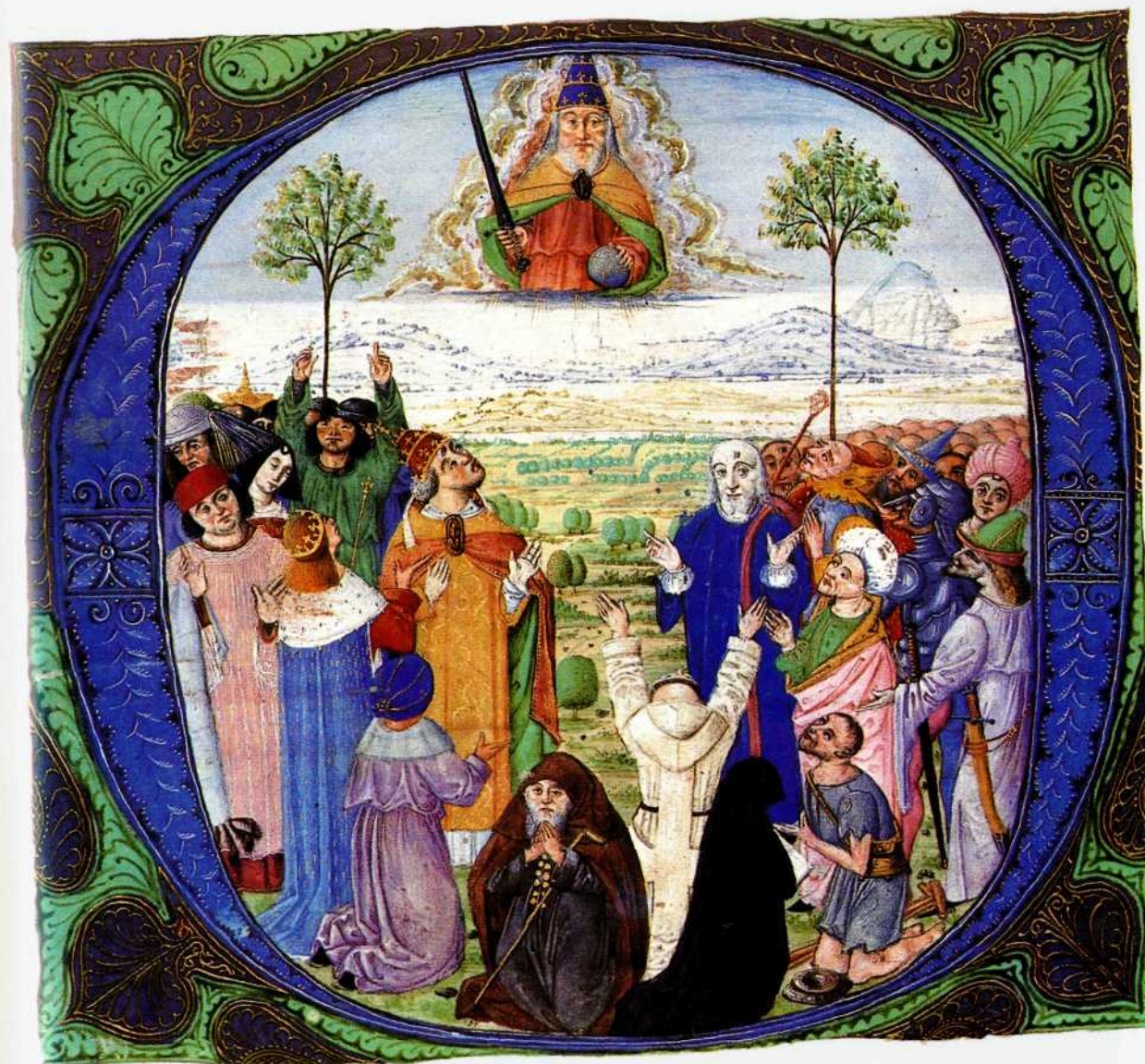
»O« INICIÁLÉ / PÜNKÖSD UTÁNI 7. VASÁRNAP

FOLIO 115. VERSO / 150×165 MM

Omnes gentes, plaudite manibus; iubilate deo in voce exultacionis. Nemzetek, mindnyájan tapsoljatok; örvendezetek ujjongó szóval az Istennek. [Zsoltár 46, 2.]

Pogányok és keresztények, egyháziak és világiak, gazdagok és koldusok hódoló együttesével szemlélteti a Graduale ciklusa az ünnepi introitust a hagyományos képtípusok tapsoló szereplői helyett. A pompás festményen kevésbé érvényesül a lírai szépségű táj, amelyben már nem kulisszaszerű épületek és sziklák, hanem a valóságban is létező fák, bokrok rendeződnek háttérre.

A hódolók előtt felhők között jelenik meg az Úr, két kezében keresztes világgömböt és kardot tartva. Reá tekint fel a főpapi díszben ábrázolt pápa s mellette a díszes palástú, koronás király. Közvetlen mögöttük egy zöld ruhás paraszt emeli mindkét kezét a magasba. A velük szemben álló csoportban egy kék palástot viselő, rudós külsejű, idősebb férfi alakja magasodik ki a tömegből. Körülötte vörös sipkás bohóc, turbános férfi, páncélos katona. Ugyanilyen változatos összetételű az előtérben térdelők csoportja: van közöttük előkelő hölgy, idős remete, fehér kámzsás barát, koldus és apáca. A különböző rendű-rangú szereplők között nincs kivételes gondossággal jellemzett vagy vázlatosan ábrázolt figura. Valamennyi típus – a koldus éppúgy, mint a király – egyenértékű festői téma a miniátor számára. Élénk kék, lila, arany váltakozik sötétebb színekkel a különös fejdíszeken és az előkelőségek drága kelmékből szabott palástjain. A méregzöld-arany alapra festett »O« betű érdekes keretként veszi körül a festői értékekben gazdag miniatúrát.

»S« INICIÁLÉ / PÜNKÖSD UTÁNI 8. VASÁRNAP

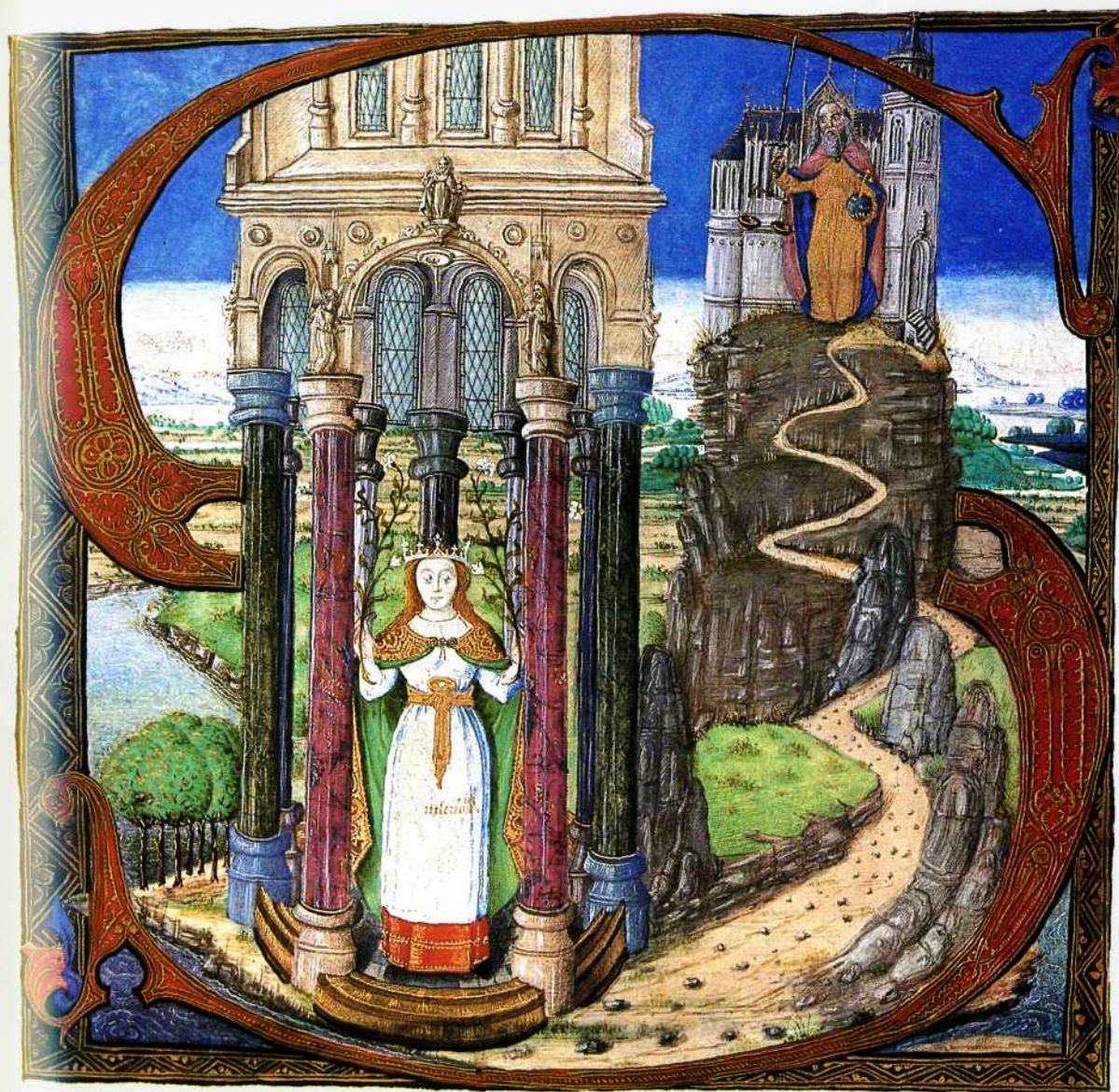
FOLIO 119. VERSO / 155 × 160 MM

Suscepimus, deus, misericordiam tuam in medio templi tui; secundum nomen tuum, deus, ita et laus tua in fines terre; iusticia plena est dextera tua. ☛ Megemlékezünk irgalmadról, Isten, templomodnak bensejében; miként híred, Isten, dicséreted is betölti a föld határait: jobbod igazsággal van tele. [Zsoltár 47, 10–11.]

Ikonográfiai szempontból érdekes két jelenetet egyesít e lapon a miniatúra. A Misericordia feliratú nőalak „az Úr templomában nyert irgalmasság” (47. zsoltár) nem hagyományos megszemélyesítője. A középkori ábrázolásokon a Misericordiat rendszerint pompás öltözékű, előkelő hölgy jelképezi az irgalmasság cselekedeteinek végzése közben: adományt oszt, beteget ápol, vagy az utasokat, a haldoklókat gyámolítja. Itt lesütött szemű, fiatal nőként jelenik meg, fején korona, ovális arcát leomló, hosszú haj keretezi. Vállán aranymintás, bordó palást, fehér gyolcsruháját aranyzalag fogja össze, amely fölött áttetszik mellének körvonala. Felemelt két kezében virágos ágat tart. Vonásai nem szépek, inkább a lényéből sugárzó szelídség, gyengédség teszi alakját vonzóvá. Színes márványoszlopokon nyugvó csarnokban áll, amely fölött arkádokkal, szobrokkal, ablakokkal tagolt torony emelkedik.

Kissé hátrább kanyargó út vezet az Úr szent hegyére. Tetején oldalnézetből látható emeletes, egytornyos, gótikus remekműként magasodik fel a sötétkék égbolt előtt az Úr temploma. Előtte áll az aranyköntös fölött lila palástot viselő Úr, baljában világögömb, jobbában kard és mérleg.

A díszes épületek mellett kevésbé szembetűnő e képen, hogy milyen gondosan komponált és aprólékosan festett az aranyos fákkal, virágokkal élénkített táj. Jobban érvényesül az »S« szövegkezdő, amelynek két ellentétes ívre osztott szára mintegy összekapcsolja az introitust illusztráló jeleneteket.

»E« INICIÁLÉ / PÜNKÖSD UTÁNI

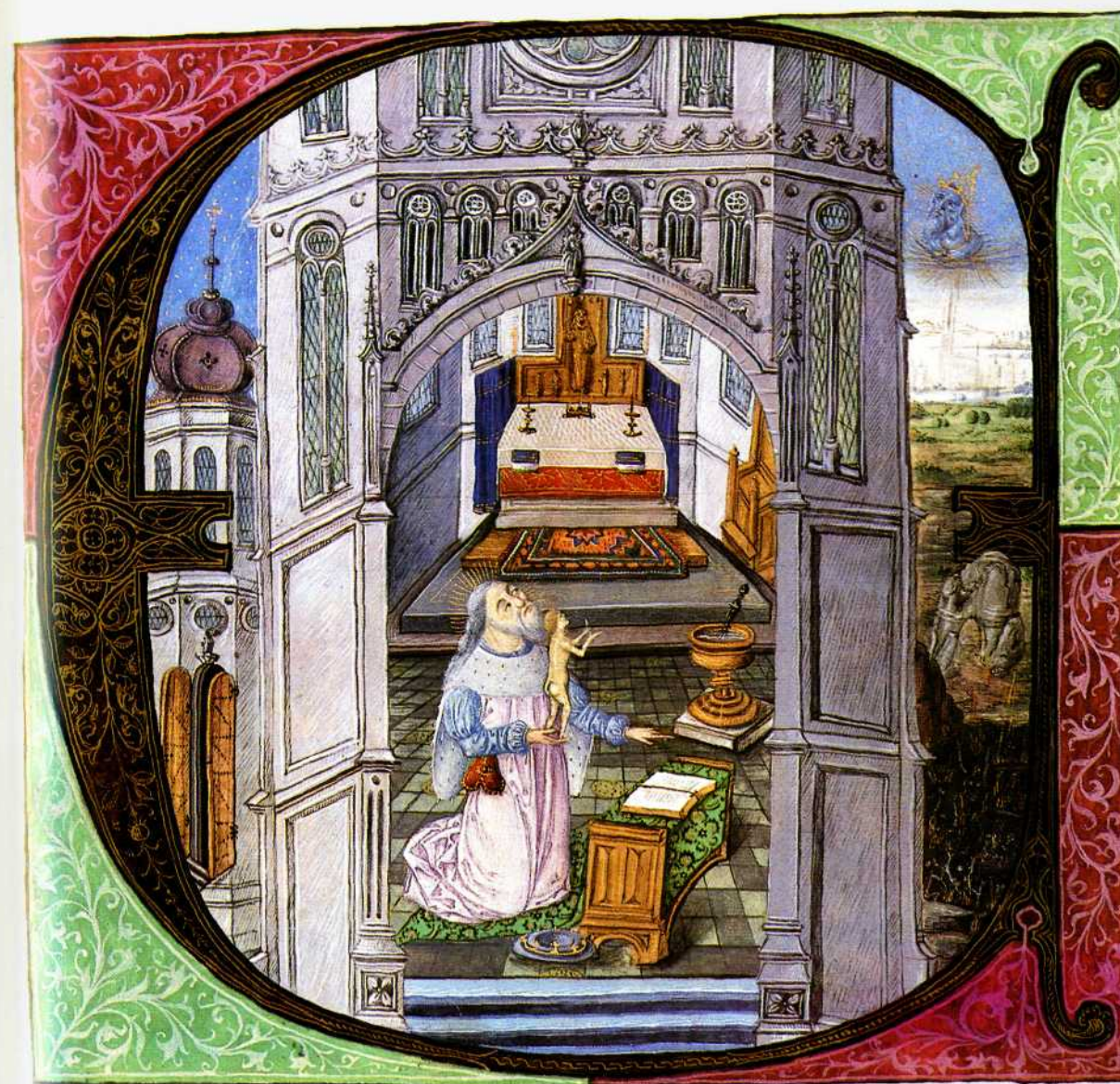
9. VASÁRNAP

FOLIO 123. VERSO / 155 × 165 MM

Ecce, deus, adiuuat me, et dominus susceptor est anime mee; auerte mala inimicis meis, [et] in ueritate tua disperde illos, protector meus, domine. » Íme, az Isten segít engem és az Úr oltalmazza lelkemet; fordítsd a rosszat ellenségeimre és igazságodban veszítsd el őket, én Uram, oltalmazóm. [Zsoltár 53, 6–7.]

Dávid király akkor írta az 53. zsoltárt, amikor a zifbeliek árulása után az Úr segítségét kérte az őt üldöző Saul ellen. Jogos lenne a feltevés, hogy e lap miniatúrája az introitusként idézett zsoltár szó szerinti illusztrációja. A Graduale ciklusa azonban nem a hagyományos képtípusokat követi, hanem rendszerint szimbolikus értelmű ótestamentumi jelenettel tolmácsolja az ünnepi liturgia eszméit. E miniatúrán is új jelentéstartalmat nyert a hagyományos Dávid-ábrázolás. A főjelenettől jobbra a sötétebb színfolt ugyanis a poklot jelképezi, amelynek mélyéből vörös lángcsóvák között az elkárhozottak emelkednek ki. Ezzel a részlettel utal a festmény az ünnepi lectionának és evangéliumnak arra a tanítására, hogy okulni kell az elődök sorsából s ellent kell állni a kísértésnek. Az ótestamentumi példa ismét Dávid király, aki a Graduale-képen nemcsak segítségért könyörög, hanem felajánlja a lelkét – ezt jelképezi a kezében tartott kis figura – az égen megjelenő Úrnak.

A miniátor áradó mesélőkedvvel festi meg a jelenet színhelyének minden részletét. A gótikus kápolna ablakkal tagolt kis szentélyében kék falikárpit előtt áll az aranyozott oltár az arany gyertyatartókkal. Az oltár előtt színes szőnyeg, az előtér lila-zöld padlózatú. Aranyszínű a magas támlájú szék, a kis medence és az imazsámoly, amely mellett párnán nyugszik a liliomos királyi korona. A szép intériéurt mintegy keretbe foglalja a szürkéslila toronyhomlokzat; fehér árnyalás emeli ki rajta a bejárat fölötti szamárhátív, az ikerablakok, a párkányzat s a csak részben látható rózsablaak körvonalait.

»D« INICIÁLÉ / PÜNKÖSD UTÁNI 10. VASÁRNAP

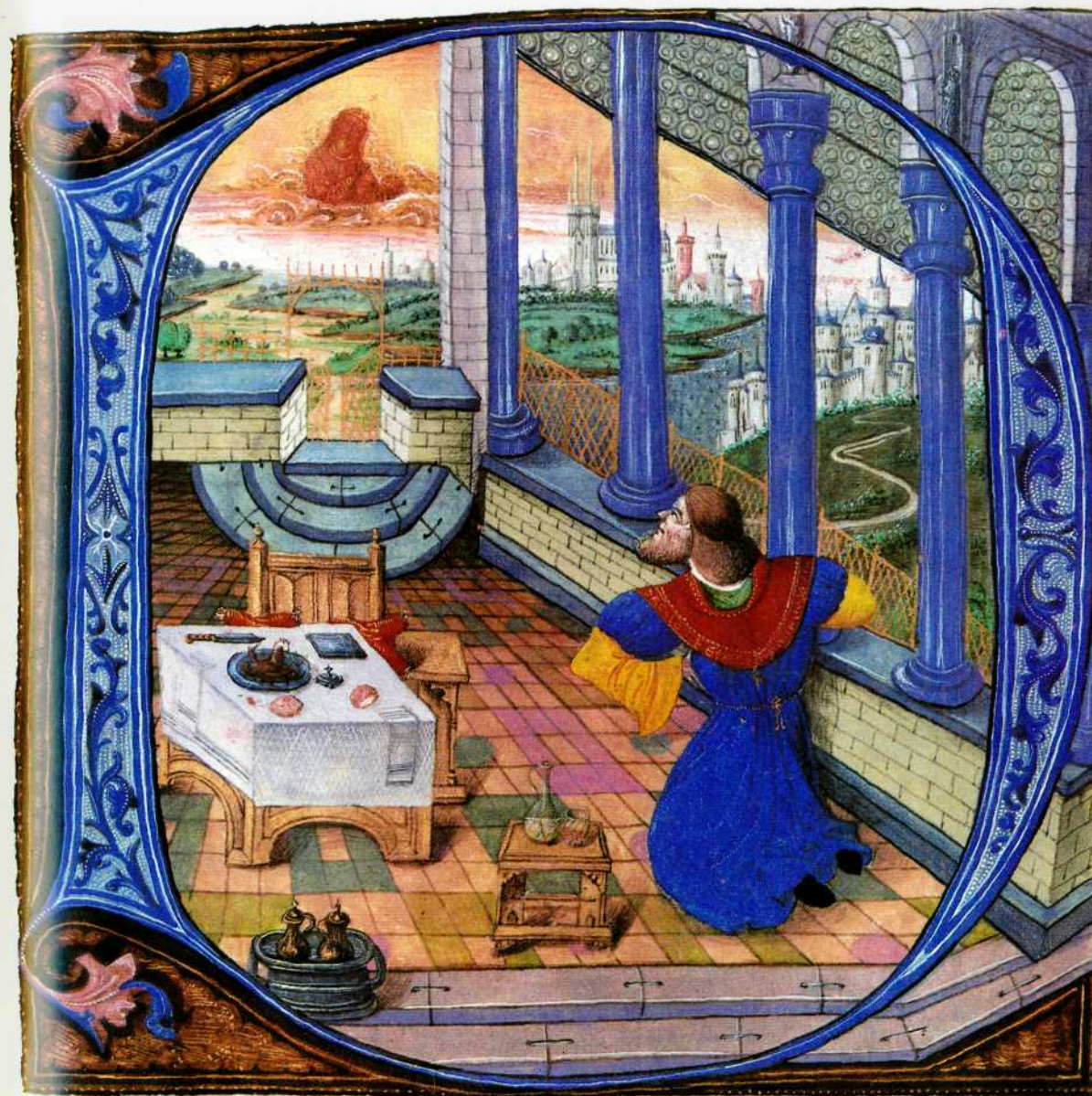
FOLIO 127. VERSO / 145 × 156 MM

Dum [!] clamarem ad dominum, exaudiuit uocem meam ab his, qui appropinquant mihi, et humiliavit eos, qui est ante secula, et manet in eternum; iacta cogitatum tuum in domino, et ipse te enutriet. ♣ Midőn az Úrhoz kiáltottam, meghallgatta szavamat azok ellen, akik reám törtek és megalázták őket, aki minden idő előtt van és örökké lesz; vesd az Úrra gondodat s ő majd gondoskodik rólad. [Zsoltár 54, 17, 18, 20, 23.]

A pünkösd utáni tizedik vasárnap illusztrációjának is egyedüli szereplője az Úrhoz könyörgő Dávid király. Az előző képen gótikus kápolnában, e festményen viszont fejedelmi palota oszlopcsarnokában jelenik meg. Összhatásában lenyűgöző szépségű a kép, de a bonyolultabb architektúra ábrázolása nem hibátlan. A mélyebb térbeli tagolás törvényeit ismeri a miniátor, a távoli épületegyütteseket kiválóan jellemzi, a közelebből látható oszlopcsarnok rajzában azonban vét a perspektíva szabályai ellen. Különös a térdelő királyi alak is túl széles vállával és elrajzolt arcával.

Szabadabban és sokrétűbben bontakozik ki a ciklust készítő flamand miniátorok tehetsége az oszlopcsarnok berendezési tárgyainak és a természeti környezetnek a jellemzésében. Kiváló koloristára vall a király élénk színű ruházata mellett a lila oszlopok sora s mögöttük az aranyos színű kerítés. A bútorok is mind aranyozottak. A trónszéken két vörös párna, az asztalon sültés tál, mellette kés és cipő. Közvetlen a király mellett a kisebb asztalkán finom vonalú üvegkorsó és pohár, a hűtőmedencében aranyos kancsók. Szinte önálló értékű genre-jelenet a miniatúrának ez a részlete.

Az oszlopcsarnokból lírai szépségű tájra nyílik kilátás, amelyben fehér falú városok tornyai magasodnak fel, széles folyó kanyarog s az utakat virágzó bokrok szegélyezik.

»D« INICIÁLÉ / PÜNKÖSD UTÁNI II. VASÁRNAP

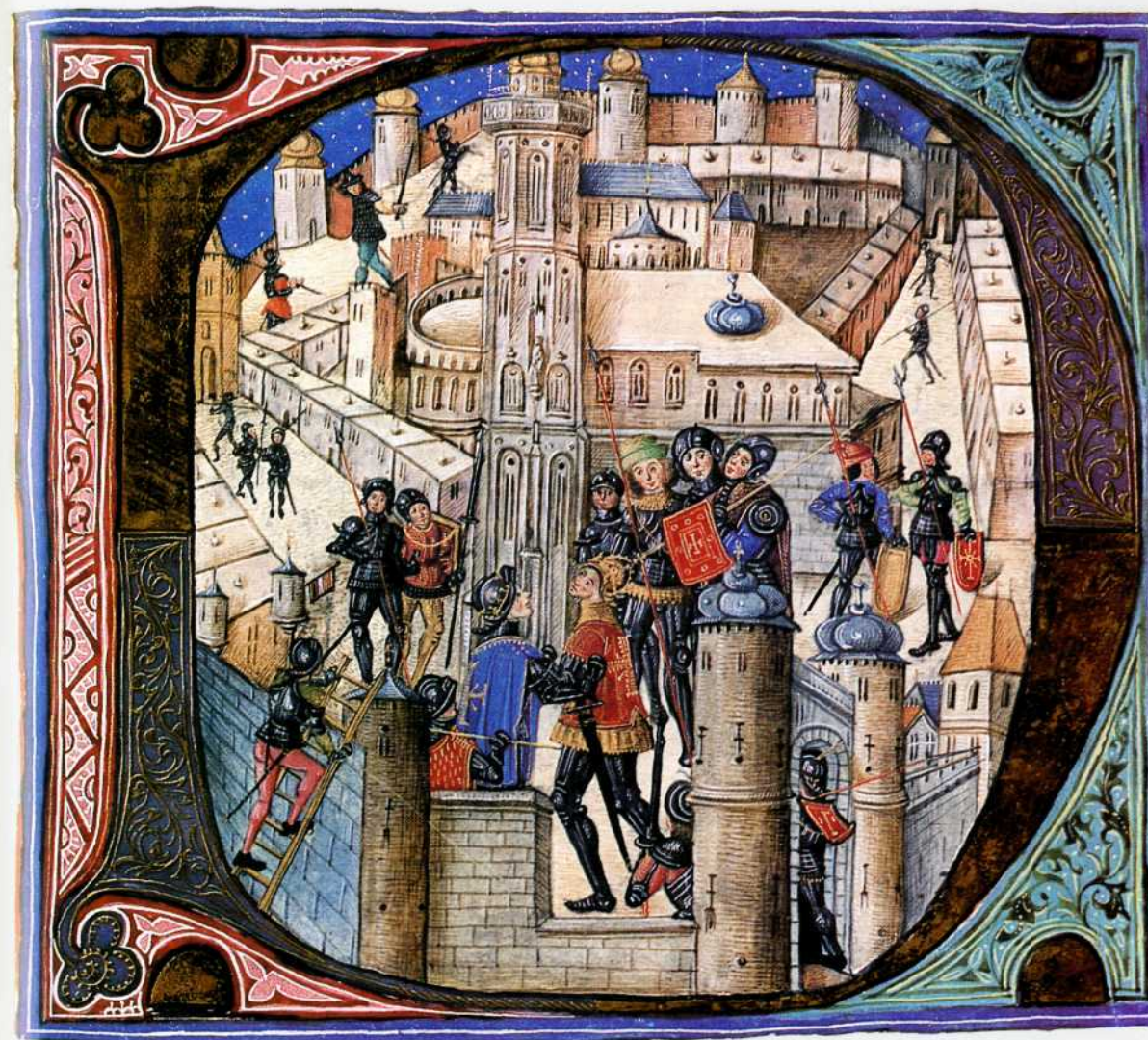
FOLIO 132. RECTO / 144 × 164 MM

Deus in loco sancto suo; deus, qui inhabitare facit unanimes in domo; ipse dabit uirtutem et fortitudinem plebi sue. ☛ Isten az ő szent helyén; Isten lakóhelyet nyújt azoknak, akik egyetértők, és erőt és hatalmat ad népének. [Zsoltár 67, 6–7, 36.]

Feltehetően Jeruzsálem elfoglalása e szép festmény témája. Vitathatóbb kérdés: vajon Dávid király vagy a keresztes lovagok győzelmes bevonulását szemlélteti-e a jelenet? A Graduale ciklusában ugyanis egyaránt szerepelnek ótestamentumi eseményeket a XV. század szellemében s a korabeli anyagi kultúra keretében ábrázoló miniaturák, és olyan kompozíciók, amelyek az introitusként idézett zsoltárszöveget a keresztény tanítás szerint átértékelve illusztrálják.

A cselekmény színhelye egy fallal megerősített, középkori város, azonos típusú házak soraival. A két győztes hadvezér a város kapujánál üdvözli egymást az ünnepi eseményre egybegyűlt katonák előtt. Az idősebb fejét pántokból összeállított és kereszttel ékesített korona fedi, fiatalabb társa nyitott koronát visel páncélsisakján. Mindkettőjük rövid palástját azonos formájú, arany kereszt díszíti. A jobb oldali őr vörös pajzsán egyszerűbb talpas kereszt látható.

A várfalak és a házsorok között fegyveres katonák közlekednek. A szemlét tartó örök kemény léptekkel haladnak útjukon, mások sétálgatva beszélgetnek. A távoli, kis figurák ugyanolyan természetes mozgású, élethűen és változatosan jellemzett szereplői a jelenetnek, mint az előtérben álló előkelőségek és az őrség tagjai.

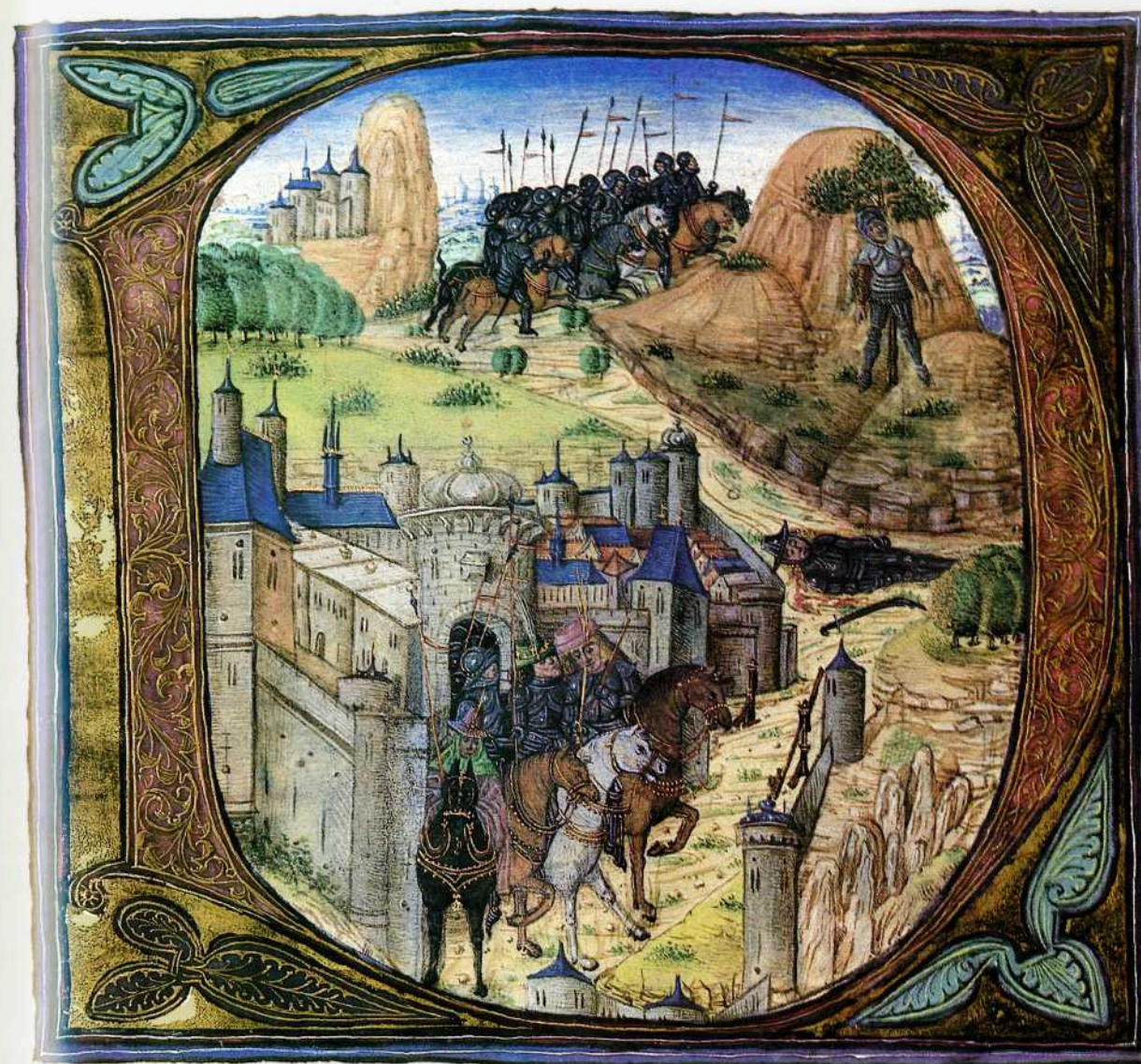
»D« INICIÁLÉ / PÜNKÖSD UTÁNI 12. VASÁRNAP

FOLIO 136. VERSO / 145 × 160 MM

Deus, in adiutorium meum intende; domine, ad adiuuandum me festina; confundantur et reuereantur inimici mei, qui querunt animam meam. ☛ Isten, fordítsd figyelmedet segítségemre; Uram, siess megsegítésemre; jöjjenek zavarba és szégyenüljenek meg ellenségeim, kik életemre törnek. [Zsoltár 69, 2–3.]

Komor csatajelenet idézi e lapon a 69. zsoltár hangulatát, amelyben Dávid király ellenségei megszegényítéséhez az Úr segítségével könyörög. Az ünnep alap gondolatához nem kapcsolódik ez a jelenet; inkább Dávid és Absalom csatájaként értelmezhető. A lovascsapat élén haladó, díszes lószerszámú, koronás vezér Dávid király lehet, a szikla előtt felakasztott férfi pedig talán Achitófel, aki – Absalom vereségét látván – önkézével vetett véget életének (Sámuel II, 17, 23).

Ritka a Gradualéban az ilyen tragikus hangvételű festmény, pedig miniátoraitól nem idegen a drámai előadásmód. E képen nemcsak a szereplők, a páncélos katonák sötét színűek, hanem komor hangulatú a cselekmény színhelye is. A várhoz vezető utat különös formájú, barna sziklák szegélyezik; csupán a bal oldali domb üde színfolt az aranyos bokrokkal és fákkal. Sötétebb színű a vár is, amelynek kapuján Dávid serege kivonul. A vezér lila fővegű kísérvőjével összehajolva tárgyal, a másik két katona komolyan maga elé tekint. Előttük az úton egy megölt harcos teteme utal a csata véres kimenetelére. Távolabb egy fegyveres lovascsapat száguld előre a két szikla közötti ösvényen. A sötét páncélt és sisakot viselő katonák együttese félelmes tömegként zárja le a jelenet háttérét: magasra emelt zászlóik, lándzsáik körvonala a kék égboltra rajzolódik.

»R« INICIÁLÉ / PÜNKÖSD UTÁNI 13. VASÁRNAP

FOLIO 141. VERSO / 130×164 MM

Respice, domine, in testamentum tuum, et animas pauperum tuorum nē derelinquas in finem; exurge, domine, et iudica causam tuam; et ne obliuiscaris uoces querencium te.
 Tekints, Uram, szövetségedre és ne felejtsd el végképpen szegényeidet; kelj fel, Uram, és véd meg ügyedet, és ne feledd el ellenségeid lármáját. [Zsoltár 73, 20, 19 és 23.]

A pünkösdi utáni tizenharmadik vasárnap introitusa a 73. zsoltárból való, amely Izrael történetének szomorú korszakát idézi fel: az ellenség behatolt az ősi templomba, szentélyére tüzet vetett, kapuit szétverte, bejárata fölé idegen jelvényt tűzött.

Izrael elpusztított, ősi templomát jelképezi a miniatúra középpontjában felmagasodó, hatszögű, vörös téglapülete: a kapukat három félköríves árkád helyettesíti, a középső bejárat fölött tisztán kivehető az „idegen jelvény”, a bálványszobor. Az omladozó torony belsejében azonban továbbra is ott trónol az Úr, két kezében hatalmas jelvényeit, a keresztes világgömböt és a jogart tartva. Hódolva jelenik meg előtte a jobb oldali árkád alatt a keresztény, a középső bejárat előtt pedig a zsidó vallás képviselője. A harmadik szereplő, a széles arccsontú, zömök férfi – a fejét fedő turbán szerint – valószínűleg a zsoltárban említett idegen népeket reprezentálja. Különös öltözké testhez simuló, sárga nadrág és mellény. Oldalán kard függ, de arca és szétárt kezének gesztusa nem romboló szándékot, inkább megdöbbenést sejtet.

A Graduale ciklusában e festmény a kevésbé bonyolult kompozíciókhoz tartozik, amelyen a természeti környezetre is csupán konvencionális tértagoló elemek utalnak.

»P« INICIÁLÉ / PÜNKÖSD UTÁNI 14. VASÁRNAP

FOLIO 145. VERSO / 140×165 MM

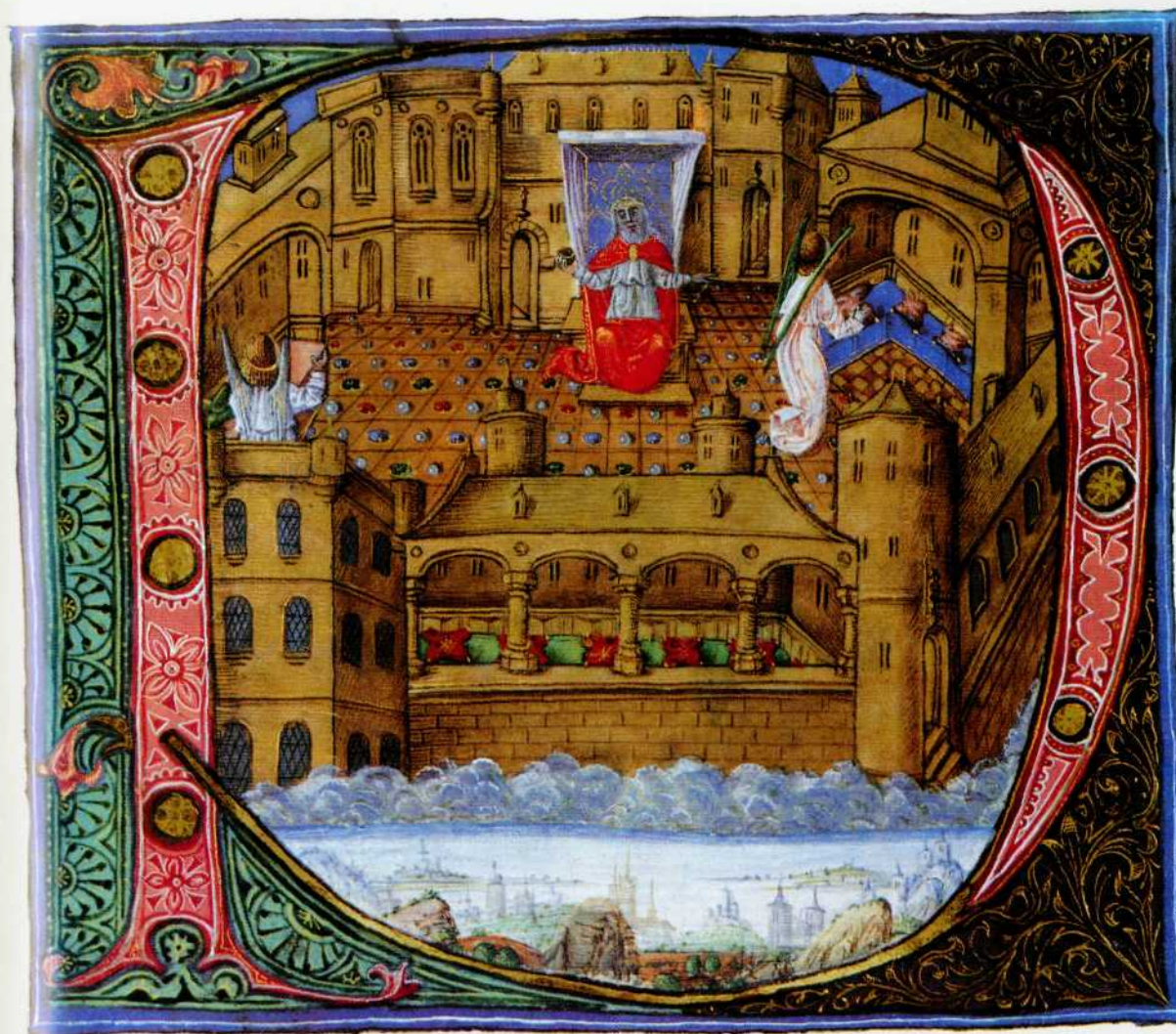
Protector noster, aspice, deus, et respice in faciem christi tui: quia melior est dies una in atriis tuis super milia. Oltalmazó Istenünk, tekints ide és nézz fölkened arcára: mert jobb egy nap a te udvaraiban, mint más helyen ezer. [Zsoltár 83, 10–11.]

Felhőkön lebegő, aranyos palotaként jelenik meg a szövegkezdő »P« iniciáléban az Úr csarnoka, amelyről az ünnepi introitusként idézett zsoltár szól. A kódex minden korábbi palotaábrázolásánál ékeesebb ez a képzeletbeli, mennyei hajlék. Középpontja egy hat-szög alakú udvar, amelyet elől reneszánsz loggia, majd ablakokkal, szobordíszes kapukkal, tornyokkal tagolt építmények változatos sora övez.

Az udvar középpontjában, baldachin alatt trónol az Úr: dúsan redőzött, fehér köntöse felett bíborpalástot visel, fején korona, két kezében világömböt és jogart tart. Körülötte – mint pompás ékszer – csillog az udvar rubinkövekkel, smaragddal, gyöngyökkel díszített padozata. Két angyal légies alakja élénkíti az aranyos mennyei hajlék udvarát.

Újszerű térélmény, reneszánsz harmónia jellemzi a palotát, amelyet két képzeletbeli horizonttal úgy ábrázolt a miniátor, hogy az épület homlokzatának és az udvar belsejének részletei egyaránt látszódnak. A palota alatt, a világosabb, keskeny sávban a halvány színekkel komponált táj a föld látképét idézi fel.

Minthogy a jeleneten a meleg színek dominálnak, a »P« kezdőbetű és a keret lila, méregzöld. Arany arabeszk, gótikus levéldísz váltakozik a betűszárban és a miniatura keretében.

»I« INICIÁLÉ / PÜNKÖSD UTÁNI 15. VASÁRNAP

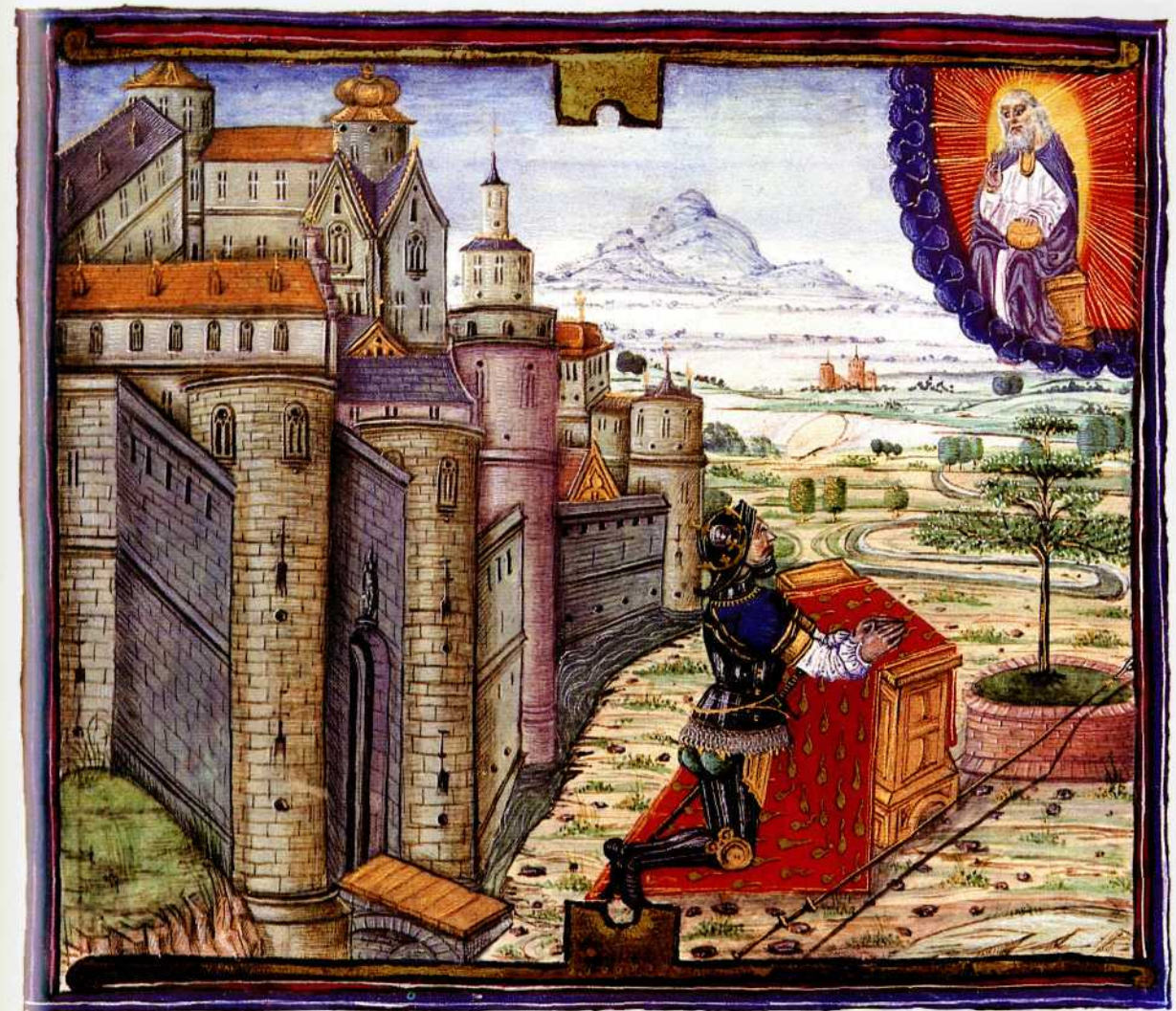
FOLIO 149. RECTO / 140 × 160 MM

Inclina, domine, aurem tuam ad me, et exaudi me: saluum fac seruum tuum, deus meus, sperantem in te; miserere mihi, domine, quoniam ad te clamaui tota die. ♫ Hajtsd hozzám, Uram, füledet és hallgass meg; mentsd meg Istenem szolgálodat, ki benned bízok; könyörülj rajtam, Uram, hisz hozzád kiáltok egész nap. [Zsoltár 85, 1, 2–3.]

A Graduale ciklusának programja szerint e miniatúra egyetlen szereplője is bizonyára Dávid királyt jelképezi, bár nem a hagyományos ikonográfiai típusoknak megfelelően, hanem díszes páncélt viselő lovagkirályként hódol az Úr előtt. Aranymintás bordó kárpittal fedett zsámolyon térdel, s nem hárfa, hanem lándzsa fekszik mellette, amelynek a földre vetődő árnyéka is tisztán kivehető.

A rokon értelmű kompozíciókon az Úr rendszerint felhőktől körülvéve, félalakban jelenik meg. Itt felhőkön nyugvó aranyzsámolyon trónol, s áldásra emelt kézzel tekint le a hozzá fohászkodóra. Fehér köntössel, kék palásttal fedett alakját vörös háttérből felcsillanó arany sugarak veszik körül. A hangsúlyozottan alkalmazott vörös szín a két szereplő alakját emeli ki.

További érdekessége a festménynek, hogy a szövegkezdő »I« betűnek nincs függőleges szára. A középponti tagolás ugyanis megbontotta volna a védőfalakkal körülvett, hatalmas palota egységét. A szürkés-kék épülettömb mellett üde színekben bontakozik ki a mély horizontú táj. Eléggé szokatlan az ilyen hosszan elterülő, sík vidék a Graduale miniatúráinak sorában. Az idealizált, gótikus tájháttereknél szegényesebb, de valószerűbb ez a természeti környezet, előterében a reneszánsz kertek kedvelt díszével, a kőtartóba ültetett fiatal fával. A korrajz és a lovagkirály egyaránt azt jelzi, hogy a kódexfestő saját korára vonatkoztatva komponálta át a bibliai témát.

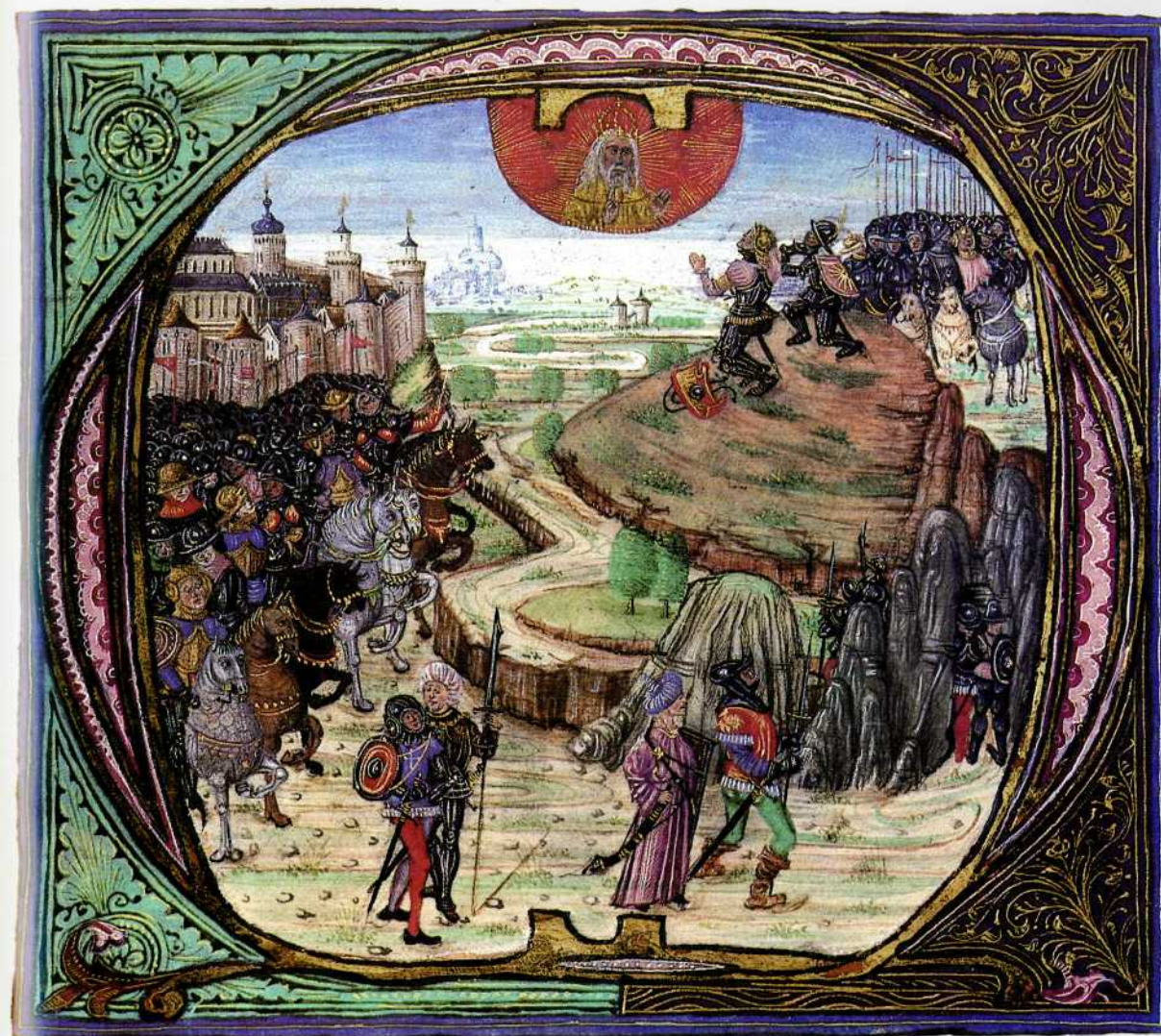
»M« INICIÁLÉ / PÜNKÖSD UTÁNI 16. VASÁRNAP

FOLIO 153. RECTO / 142 × 162 MM

Miserere mihi, domine, quoniam ad te clamaui tota die; quia tu, domine, suavis ac mitis es et copiosus in misericordia omnibus inuocantibus te. ♣ Könyörülj rajtam, Uram, hisz hozzád kiáltok egész nap, mert te, Uram, jóságos és kegyes vagy, nagy irgalmú mindazokhoz, akik téged segítségül hívnak. [Zsoltár 85, 3, 5.]

Komor hangulatú festmény kapcsolódik e lapon az introitusként idézett 85. zsoltárhoz, amellyel a bibliai Dávid megpróbáltatások és veszedelmek idején fordult az Úrhoz. E zsoltár-szöveget szemlélteti a miniatúra jobb oldali jelenetén a domb tetején az Úrhoz könyörgő, páncélos lovag, aki mögött zárt tömböt alkot az indulásra kész csapat.

A dombbal szemben, a középkori vár előtt is páncélos harcosok rendeződtek zárt csatasorokba. Arcuk azonos kerek típussal formált, lehajtott fejük félelemre enged következtetni. Előttük négy különös figura halad. A szablys muzulmán mellett egy puha szárú csizmát, zöld nadrágot és vörös mellényt viselő óriás lépdél. Mögöttük alabárdot tartó, turbános alak vezet egy katonát, akinek mellét fehér kereszt díszíti. E figurán kívül csupán a 132r levél miniatúráján a várba bevonuló két koronás lovag ruházatát díszíti kereszt a Gradualéban. Mintha ez a jel utalna arra, hogy a két miniatúra nemcsak ótestamentumi vonatkozású, hanem a 132r levél festménye a keresztes hadjáratokra, e lap illusztrációja pedig a keresztényüldözésekre is emlékeztetni kíván. Tény, hogy az e lapon kezdődő ünnep liturgiája lelki megpróbáltatásokról, üldözésekről szól, s első ízben hangzanak fel e napon szentleckeként Pál apostolnak fogságból írt sorai (Pál ap. levele az efezusiakhoz, 3, 13–21).

»I« INICIÁLÉ / PÜNKÖSD UTÁNI 17. VASÁRNAP

FOLIO 157. RECTO / 145×160 MM

Iustus es, domine, et rectum iudicium tuum; fac cum seruo tuo secundum misericordiam tuam. ♫ Igazságos vagy, Úram és ítéleted igaz; bányj szolgáladdal irgalmad szerint. [Zsoltár 118, 137, 124.]

A rokon értelmű, hasonló kompozíciójú bibliaillusztrációk a Makkabeusok I. könyvéhez kapcsolódnak, amely elbeszéli: hogyan vette fel a Hasmoneus-család a harcot az Izraelt leigázó szír Szeleukidákkal, s nyerte a „makkabi” (valószínűleg: kalapácsos) melléknevet. Amikor Antiokhosz Epiphanész király a zsidókat pogány áldozat bemutatására akarja kényszeríteni, a Makkabeus testvérek atyja – Mattatias modinai pap – a bálványimádásra hajlandó zsidót megöli (Makkabeusok I, 2, 22–24). A XIII. századtól kezdve szinte hagyományos és sokszor egyetlen illusztrációja ez a jelenet a Makkabeusok könyvének.

A színhely különös kultikus helyiség, gótikus boltozattal, ólomüveges ablakokkal. A színes padozatú, kis teremben zöld függönyök között áll a fehér oltár az aranyos bálványszobrokkal. A falak mentén elhelyezett padok és az előtérben a zsámolyok aranyosbarna keretként fogják közre a cselekmény szereplőit, akiknek öltözékén a vörös, a kék és a zöld színek dominálnak.

Mindhárom figura kitűnően jellemzett; alkatban, temperamentumban merőben eltérnek egymástól. A bálványimádó széles arcú, keleties típus: egy korábbi csapástól elkábulva az oltár lépcsőjére zuhant, s most próbál újra felemelkedni. A szablyáját magasra emelve ismét lesújtani készülő, markáns vonású óriás az előző miniatúrán is szerepelt. Ugyanúgy puha szárú csizmát, testhez simuló nadrágot és vörös mellényt visel, mint a 153r levél képen az előtérben lépdelő figura. Ismét más típus a könnyedén előrelépő őr, aki szenvtelenül maga elé tekint.

»E« INICIÁLÉ / SZEPTEMBERI KÁNTORBÖJT SZERDÁJA

FOLIO 161. RECTO / 145 × 160 MM

Exultate deo adiutori nostro, iubilate deo iacob; sumite psalmum iocundum cum cythara, canite [in] inicio mensis tuba, quia preceptum in israhel est, et iudicium deo iacob. Ör-
vendjeteq segítő Istenünknek, örüljeteq Jákób Istenének; hozzátok kellemes hárfát citerával.
fújjatok harsonát a hónap kezdetén, mert parancs ez Izraelben és törvény Jákób Istenétől,
[Zsoltár 80, 2–6.]

Az őszi kántorböjt gyakran egybeesett a zsidó liturgia hét napig tartó sátoros ünnepével, amelyet a pusztában való vándorlás emlékére sokáig lombsátorokba vonulva ülték meg. Ezért idézi kántorböjt szerdáján az introitus a 80. zsoltárt, amely Izrael ünnepeinek ősi szokásait költőien eleveníti fel.

A zsoltárhoz híven dicsőíti az Urat az ünnepi illusztráción a változatos beállítású, ruházatú szereplők együttese. A különböző hangszereken játszó, éneklő csoport élén a kék palástot és zsidókalapot viselő, idős férfi áll. A keleti tudósok típusával jellemzett fiatalabb társával együtt zsoltárt énekel. Az aranyos palástú férfi hárfát penget. A térdelő aggastyán mögött a rózsaszín turbános ifjú kosszarvból készült harsonát, sófárt fúj. A legfestőibb szereplő a háttal álló, harsonázó ifjú sárga kalappal és vörös paláttal, amely felemelt válláról dús redőkben omlik alá.

Az ünneplő csoport mögött zöld mező terül el, majd konvencionális tértagoló elemek élénkítik a tájat. Méregzöld és lila alapra festett, gótikus »E« iniciálé foglalja keretbe a szép miniatúrát.

»L« INICIÁLÉ / SZEPTEMBERI KÁNTORBÖJT PÉNTEKJE

FOLIO 165. VERSO / 150 × 160 MM

Letetur cor querencium dominum; querite dominum, et confirmamini; querite faciem eius semper. Vigadjon az Urat keresők szíve; keressétek az Urat és erősödjete meg, keressétek színeét mindenkoron. [Zsoltár 104, 3-4.]

Csupán az introitus alapján aligha értelmezhető e komor hangulatú festmény. Különösen hat a természeti környezetben a magas téglakemence, amelynek felcsapó lángjai körülveszik a lila köntösű, zöld turbános aggastyán alakját. Fejét az égen fél alakban megjelenő Úr felé fordítja s összetett kézzel könyörög. A kínzatást elrendelő király szenvtelenül nézi az eseményt, kíséretének tagjai azonban elfordulnak, vagy együttérzéssel tekintenek az áldozatra. A tüzet szító pribék arcán kaján káröröm villan fel; ugyanígy idősebb társán, aki vállán újabb hasáb fát hoz a tűz táplálásához.

A jelenet a 104. zsoltár tanítását szemlélteti. Ez az Izrael történetéről szóló zsoltár azokra a csodákra utal, amelyekkel az Úr kiválasztottait segíti, s királyoknak sem engedi, hogy elnyomják prófétaikat (104, 5-6, 14-15). E téma legismertebb szimbóluma a Három ifjú a tüzes kemencében-ábrázolás, amely Dániel könyvét (3, 25) illusztrálja. Az itt leírt történet szerint három zsidó ifjú nem hajlandó hódolni a népét leigázó Nabukodonozor babiloni király által felállított bálvány előtt. Hiába vetik őket megtorlásul tüzes kemencébe, sértetlenek maradnak. A Graduale festménye e téma népszerű középkori ábrázolásait módosító, rokon értelmű jelenet. Nemcsak a zsoltárt illusztrálja, hanem arra is emlékeztet, hogy az őszi kántorböjt péntekje a bűnbánat és vezeklés napja. A tűzben való szenvedés ugyanis az egyházi ösztönzésű művészetben a vezeklés és a bűntől való megtisztulás jelképe.

»U« INICIÁLÉ / SZEPTEMBERI KÁNTORBÖJT SZOMBATJA

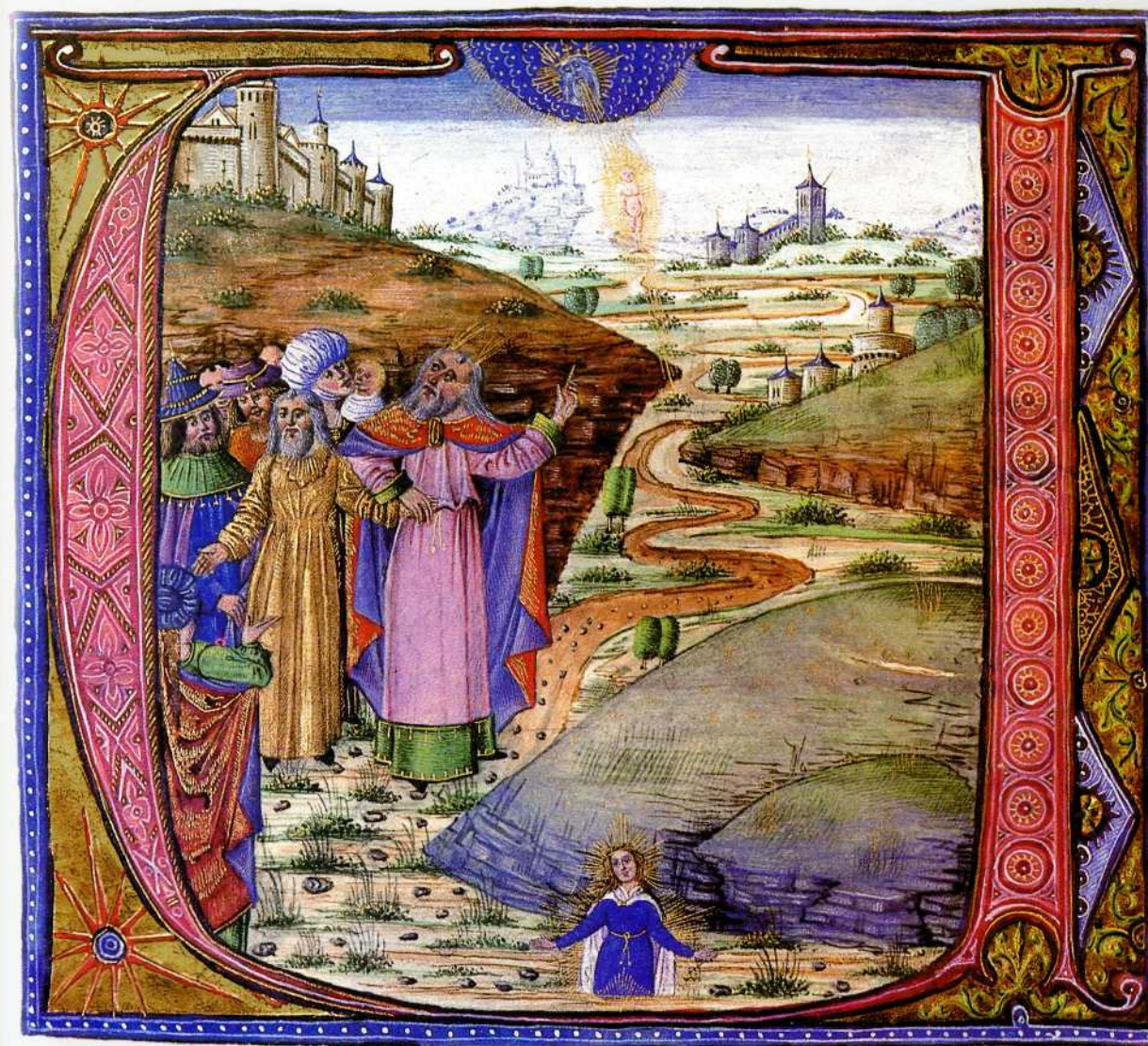
FOLIO 168. RECTO / 145 × 162 MM

Uenite, adoremus deum, et procidamus ante dominum, ploremus ante eum, qui fecit nos: quia ipse est dominus deus noster. ♣ *Jertek, imádjuk az Istent, boruljunk le és sírjunk az Úr előtt, ki minket alkotott; mert ő Urunk Istenünk.* [Zsoltár 94, 6–7.]

Az őszi kántorböjt szombatja az őskeresztények idejében nagy hálaadó ünnep volt. A szombatról vasárnapra virradó éjjel tartották e napon az ünnepélyes szentmisét, amelynek liturgiája – zsoltára, olvasmánya – megemlékezett a zsidók legnagyobb rokon értelmű ünnepéről, a pusztai vándorlásra emlékeztető sátoros ünnepéről. Ezért illusztrálja a Graduale festménye a pusztában vándorló zsidó nép hálaadásával az introitust, s emlékeztet arra, hogy az Izraelnek nyújtott isteni jelek, bizonyítékok az újtestamentumi csodák előképei.

A miniatúrán a bibliai esemény színhelye nem kietlen pusztaság, hanem költői szépségű táj. Színpompás kis csoport jelképezi Izrael népét, az élen haladó, bíborpalástos Mózessel. Áron főpapi tisztségének megfelelően aranypalástban áll Mózes mellett, aki egyik kezével Áront vezeti, a másikkal az égen megjelenő Úrra mutat. Áron nem láthatta meg az ígért földjét, de főpapi rangját az Úr csodával erősítette meg: vesszeje kivirágzott. Ezért tekinti a tipológia Áront a szeplőtelen fogantatás előképének, amire a középkori művészetben rendszerint a kivirágzott vessző utal. Itt a sugárözönben lebegő kisdéd és az előtérben a fehér köpenyes Mária alakja emlékeztet a dogmára s egyben Áron személyének szimbolikus értelmére.

Mint a ciklus számos képénél, ennél az ikonográfiai ritkaságnak számító festménynél is lényegesen módosult, szimbolikus jelentéstartalommal gazdagodott az eredeti ótestamentumi téma: Izrael népének hálaadása.

»D« INICIÁLÉ / PÜNKÖSD UTÁNI 18. VASÁRNAP

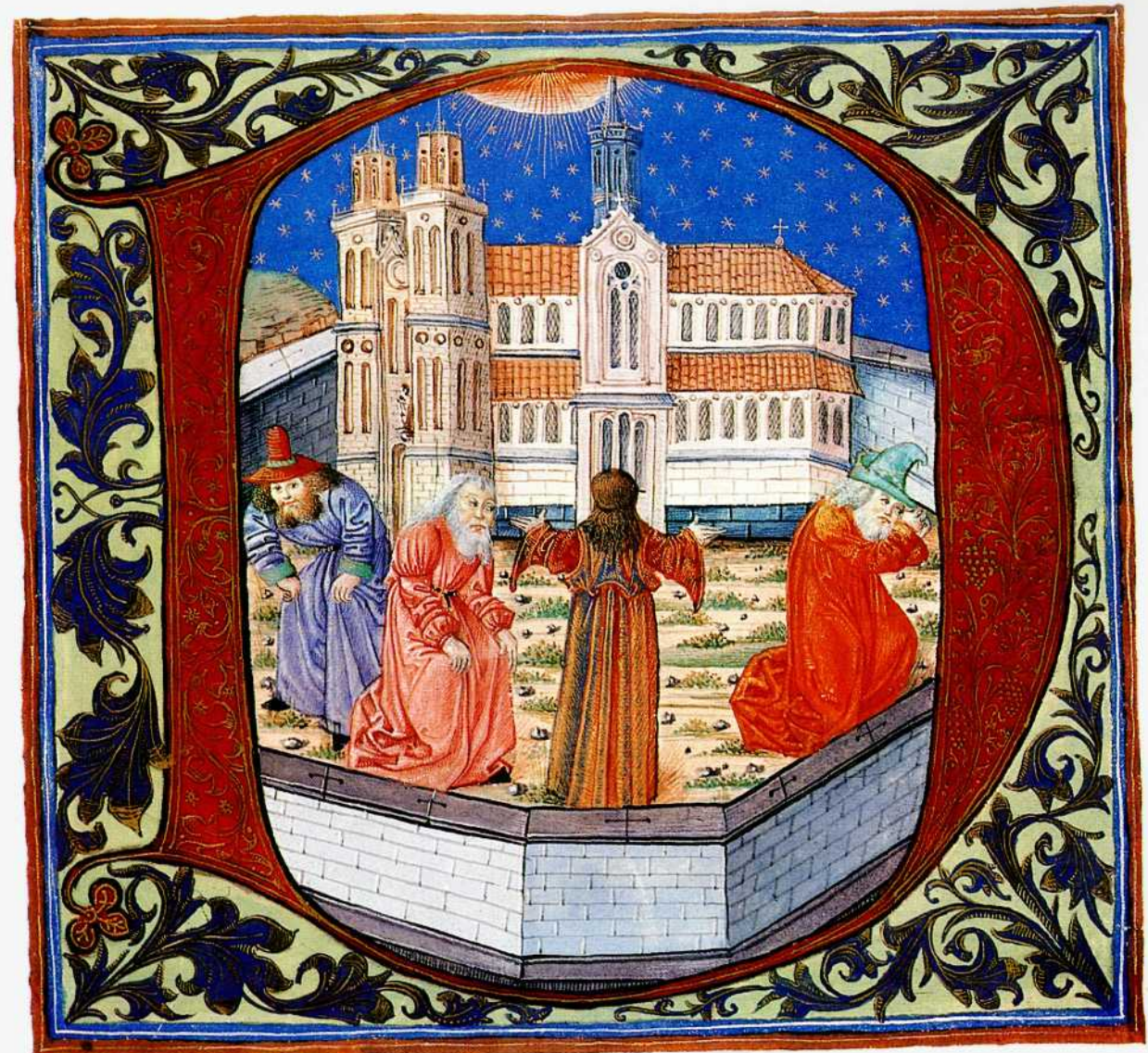
FOLIO 176. RECTO / 150 × 163 MM

Da pacem, domine, sustentibus te, ut prophete tui fideles inueniantur; exaudi preces serui tui, et plebis tue israhel. Adj, Uram, békességet azoknak, akik benned bizakodnak, hogy prófétáid igazmondóknak bizonyuljanak; és hallgasd meg szolgálóid és népednek, Izraelnek könyörgését. [Sirák 36, 18.]

A pünkösdi utáni 18. vasárnap miniatúrája az introitus és a graduale-énekként felhangzó 121. zsoltár alapgondolatát illusztrálja. Ez utóbbi szerint Izrael törzseinek ősi törvény értelmében Jeruzsálem városában kell magasztalniuk az Urat s békét kérniük a szent várostra.

A jeruzsálemi templomot jelképezi a miniatúrán az arany csillagos égbolt előtt felmagasodó, háromhajós, kereszthajós bazilika, nyugati homlokzatán toronypárral, főhajója és kereszthajója találkozásánál huszártoronnyal. A félköríves ablakokkal tagolt, pompás templom kis udvarában Izrael törzseinek képviselői végzik imáukat. A világos színekkel festett épület előtt kitűnően érvényesül változatos öltözkük. A háttal álló, kitárt karú ifjú bordó palástja arannyal árnyalt: társai halvány rózsaszín, kék és égővörös köntöst viselnek. A két bal oldali szereplő kezét térdén nyugtatva, egymásnak háttal fordulva, hajlong. A zömökebb alkatú, negyedik férfi összekulcsolt kezét felemelve könyörög. A portrék ugyanazon típus változatai; az eltérő szakáll- és hajviselet meg az élénk színű, csúcsos kalapok azonban különböző korú és temperamentumú szereplőkké formálják a kis együttes tagjait.

A szokásosnál kisebb, derűs színhatású miniatúrát arannyal, kékkel, zölddel festett széles keret és díszes bordó »D« iniciálé zárja magába.

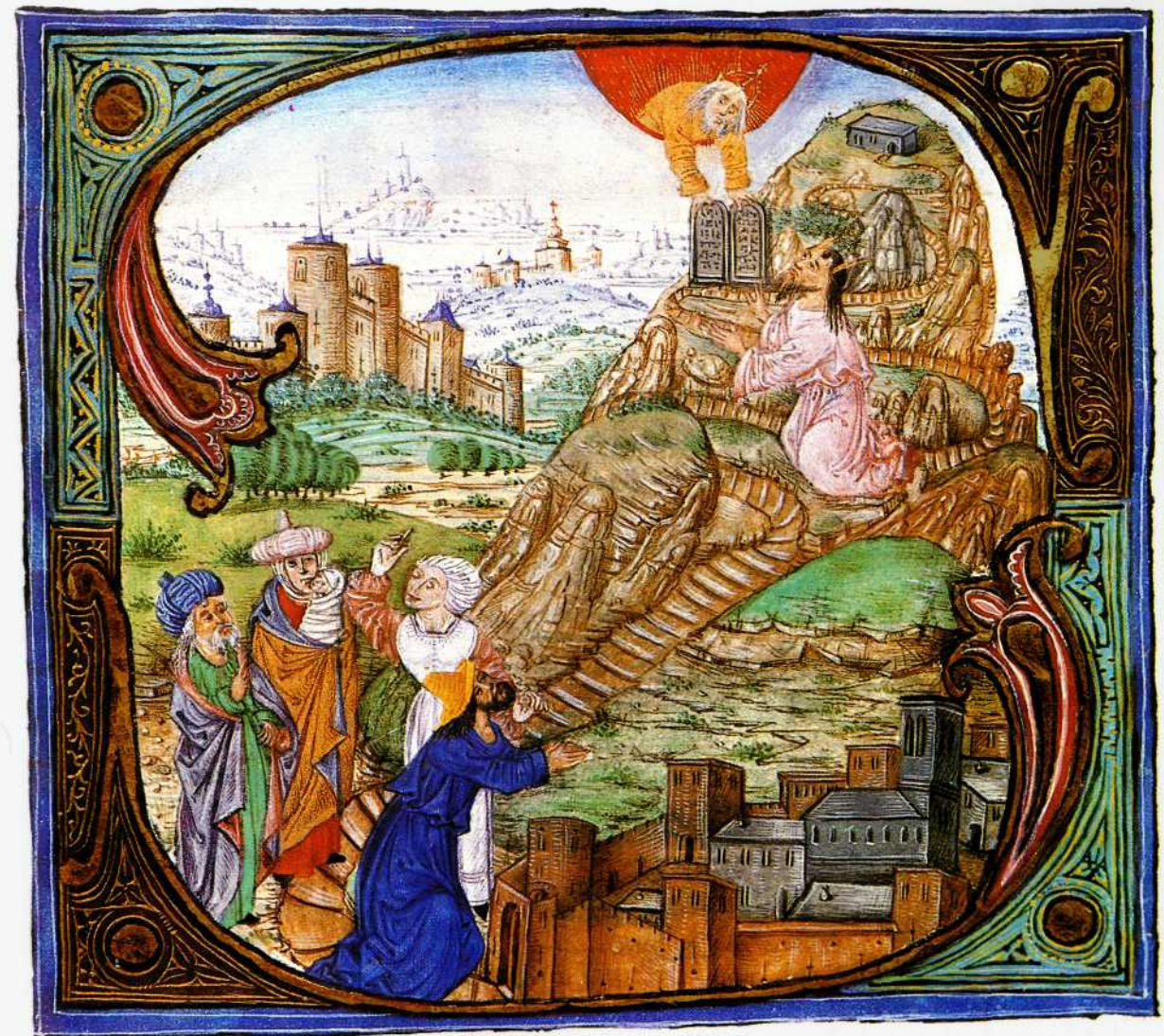
»S« INICIÁLÉ / PÜNKÖSD UTÁNI 19. VASÁRNAP

FOLIO 180. RECTO / 146×162 MM

Salus populi ego sum, dicit dominus: de quacumque tribulacione clamauerint ad me, exaudiam eos; et ero illorum dominus in perpetuum. A nép üdve én vagyok, mondja az Úr; bármily szorultságban kiáltanak hozzám, meghallgatom őket és mindörökre Uruk leszek. [Zsoltár 77.]

Nem az introitust, hanem a 77. zsoltár első sorát – Attendite, popule meus, legem meam (Figyelj, népem, törvényemre) – illusztrálja e lapon a miniatúra a Törvénytáblák átadásának jelenetével. A szokatlan formájú, sziklás domboldal jelzi a bibliai esemény színhelyét, a Sínai-hegyet, ahol Mózes csak egyedül jelenhetett meg. E képen is aranszarvakkal ábrázolta a kódexfestő, amint a lépcsőzetesen kialakított út mentén, rózsaszín palástban térdel. Tekintetét a vörös glóriából kihajló Úrra emeli, aki a kőtáblákat nyújtja feléje. A hegy lábánál elterülő síkságon izgatottan vár az Áron által vezetett zsidó nép. A sárga kalapos férfi a fallal megerősített város felé fordulva könyörög. A gyermekét karján tartó anya a fehér ruhás nő szavait figyeli, aki felemelt kezével a hegyre mutat.

A kódexnek ezen a szerényebb miniatúráján sem a szereplők, sem a környezet rajza nem hibátlan. A háttérben azonban teljes szépségében bontakozik ki a gazdagon tagolt, festői táj, amelyet szinte csak körvonalakkal jelzett, kék hegyek és apró vársziluettek öveznek. Az előtér üde rét, távolabb virágzó bokrok sorakoznak egy fallal körülvett városka mellett.

»O« INICIÁLÉ / PÜNKÖSD UTÁNI

20. VASÁRNAP

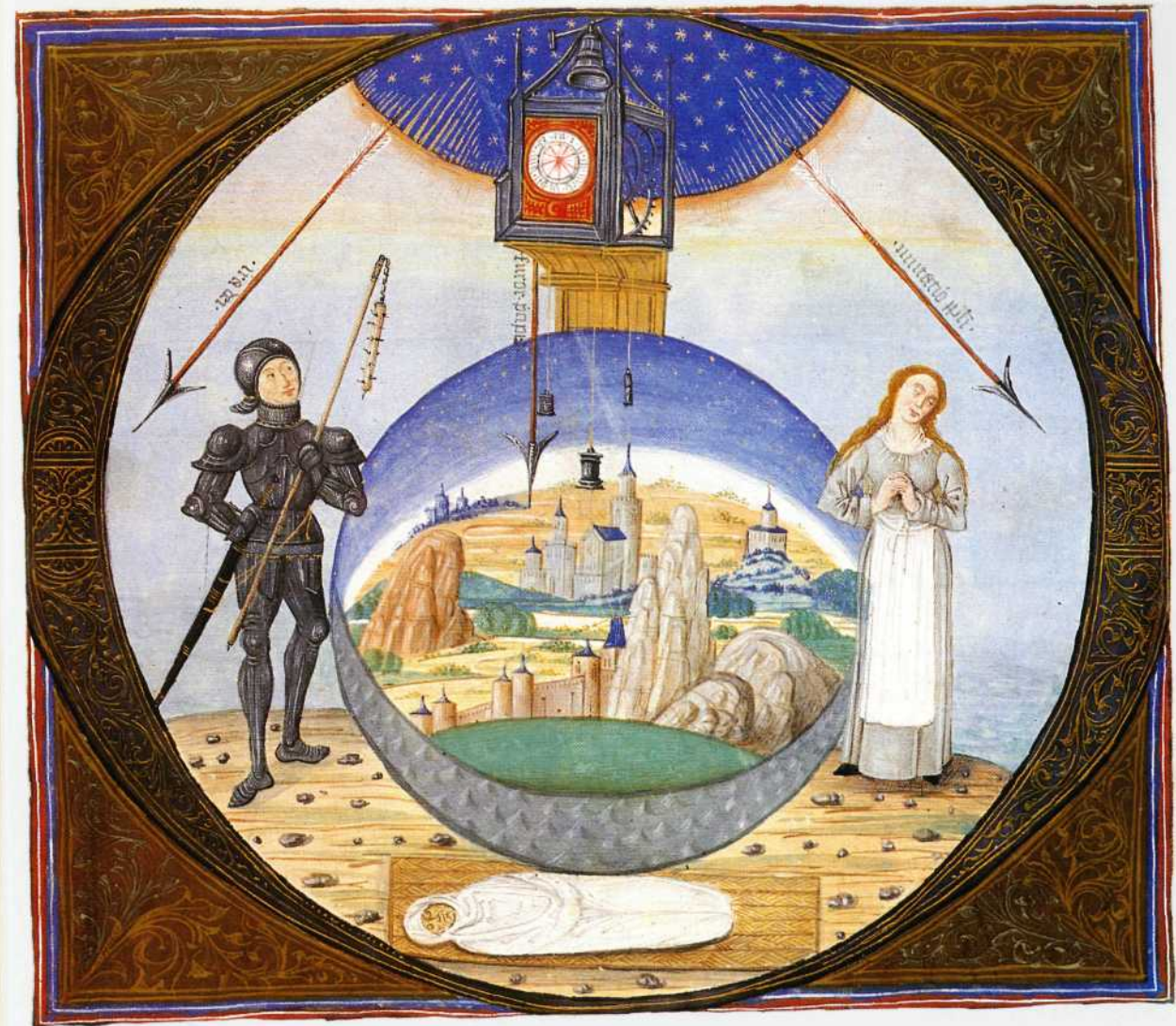
FOLIO 184. RECTO / 150 × 170 MM

Omnia, que fecisti nobis, domine, in uero iudicio fecisti, quia peccauimus tibi, et mandatis tuis non obediimus; sed da gloriam nomini tuo, et fac nobiscum secundum multitudinem misericordie tue. Mindazt, amit tettél nekünk, Uram, igaz ítélettel cselekedted, mert vétkeztünk ellened és parancsaidnak nem engedelmeskedtünk; de dicsőítsd meg nevedet és tégy velünk nagy irgalmasságod szerint. [Dániel 3, 31, 29, 35.]

A kizárólag szimbolikus értelmű szereplőkkel, motívumokkal komponált, érdekes festmény – a középkori haláltánc-ábrázolások szellemében – a végső dolgokra irányítja a figyelmet. Alapeszméje az ünnepi liturgiában kifejtett tanítás az idő okos felhasználásáról, a vétkek elkerüléséről, a halálra és az igazságos ítéletre való felkészülésről. A téma aktuális értelmezését jelzi a két szimbolikus figura: a népi felkelés és a nép nyomorának jelképe. Ha nem is egyedülálló, de meglehetősen ritka a miniatúraművészetben az ilyen hangsúlyos utalás a nép elnyomására s annak következményeire.

A kör alakú kompozíció a festmény középpontjában a középkori hagyományt követő mindenség-jelkép. Felső és alsó szelete az eget és a tengereket jelzi s köztük terül el a föld látképe. A mindenség-szimbólum felett az arany csillagos félkör az Úr székhelyeként elképzelt égbolt, ahonnan három nyílvessző indul ki a kompozíció értelmezését segítő feliratokkal.

A karddal és cséphadaróval felfegyverzett, páncélos katona az Úr haragjának szimbóluma. Vele szemben a díztelen szürke ruha felett fehér kötényt viselő, bánkódó nő a súlyos terhekkal sújtott nép megszemélyesítője. Az égi és földi szféra között ábrázolt óra általában az idő múlására emlékeztet; ezen a kompozíción a liturgikus tanításnak megfelelően az idő helyes felhasználására figyelmeztet. Az előtérben deszkalapon fekvő, fehér lepelbe burkolt holttest pedig a halálra s az azt követő, igazságos ítéletre hívja fel a figyelmet.

»I« INICIÁLÉ / PÜNKÖSD UTÁNI 21. VASÁRNAP

FOLIO 188. VERSO / 155 × 161 MM

In uoluntate tua, domine, uniuersa sunt posita, et non est qui possit resistere uoluntati tue: tu enim fecisti omnia, celum et terram et uniuersa que celi ambitu continentur: dominus uniuersorum tu es. ♣ Hatalmad alá tartozik, Uram, minden és nincs, aki akaratodnak ellenállhatna, mert te teremtettél mindent, az eget és a földet és mindent, amit az ég pereme magában foglal: a mindenség Ura te vagy. [Eszter 13, 9, 10–11.]

Nem hagyományos kompozíójú festmény idézi fel e lapon az Úr mindenre kiterjedő hatalmát. Mint a kódex több, rokon értelmű jelenetén, ezen is az Atyaisten helyett Krisztus a világmindenség ura. Lába alatt terül el a mindenség-jelkép: felső sávjában a csillagos égbolt, majd a földet és a tengereket szimbolizáló két mező. Érdekes szerkezeti megoldásként a mindenség-jelkép nem a középpontban van, hogy Krisztus alakja a jelenet valóságos természeti környezetében, a háttérret lezáró tenger és az ég egybefüggő kék sávja előtt magasodhassék fel. Alakja, portréja, öltözete a ciklusban előforduló egyéb ábrázolásaiéhoz hasonló. Új motívum a két kezében tartott és a világbírói hatalmát jelző vesszőnyaláb.

A sziklás dombra épült vár alatt a feudális társadalom főbb típusai alkotnak kis csoportot. A legtávolabb az aranyos tiarát és lila palástot viselő pápa áll. Ugyanolyan alázatosan hódol a világ ura előtt, mint a kék palástos, koronás király és a fekete kalapos, jó módú polgár. A mankójára támaszkodó agg a társadalom elesettjeinek reprezentánsa. Ellentéte az erőből duzzadó földműves, aki olyan természetes tartású, mozdulatú, mintha éppen a mezőről térne haza; kapáját a vállán nyugtatva tekint fel a világbíróra.

»S« INICIÁLÉ / PÜNKÖSD UTÁNI 22. VASÁRNAP

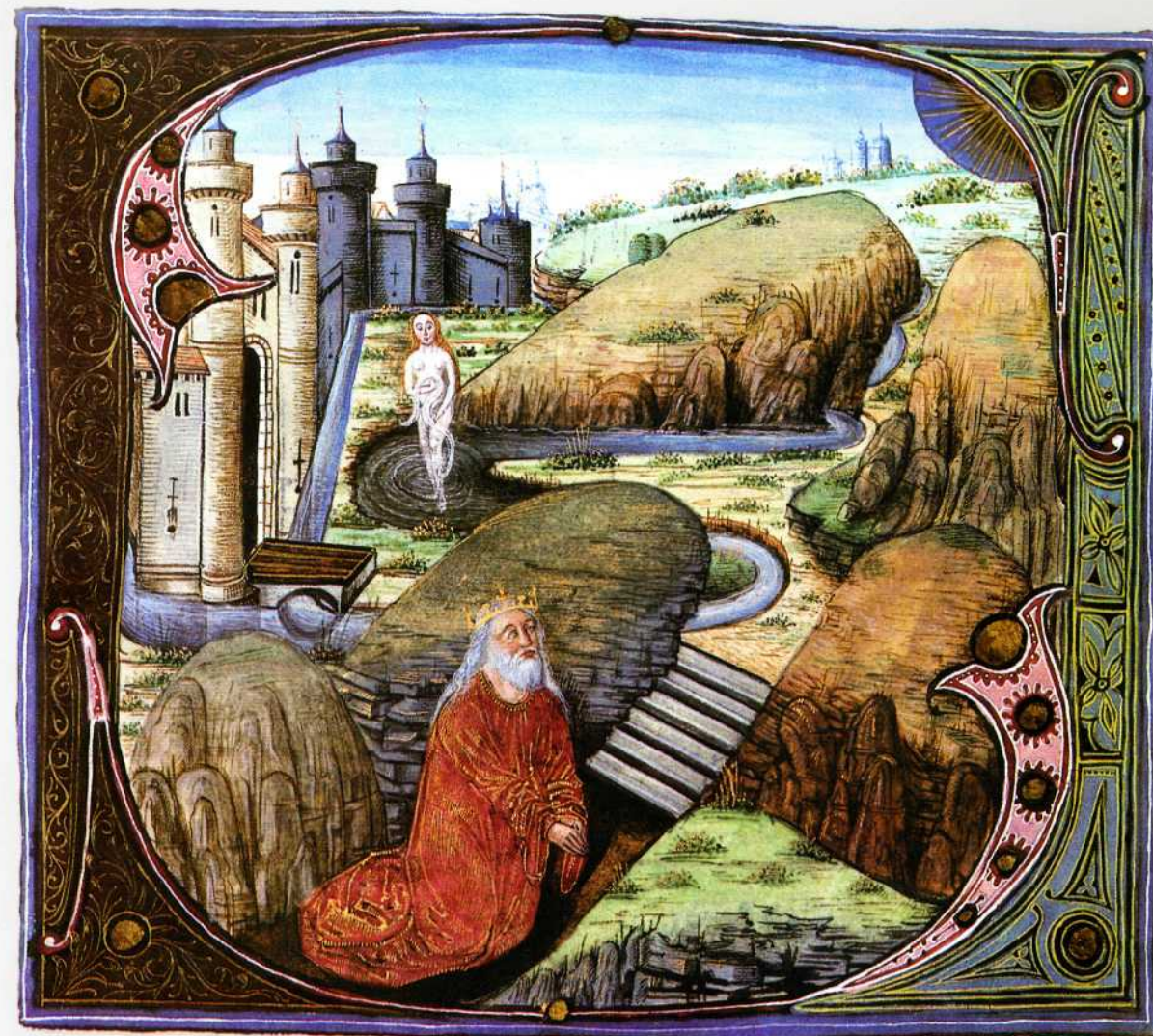
FOLIO 193. VERSO / 145×161 MM

Si iniquitates obseruaueris, domine, domine, quis sustinebit? quia apud te propiciatio est, deus israhel. Uram, ha a vétkeket figyelembe veszed, Uram, ki állhat meg előtted? Ám tenálad bocsánat vagyon, Izrael Istene. [Zsoltár 129, 3-4.]

Dávid 129. zsoltárának nemcsak alapgondolatát, hanem hangulatát is híven tolmácsolja ez a kitűnően komponált, részleteiben finoman kidolgozott, festői értékekben gazdag miniatúra. Az »S« iniciáléba zárt jelenet nem a Dávid és Betsabe képtípusokhoz tartozik, mert azokon a bibliai király palotájából figyeli a fürdő nőt. Itt a háttérben megjelenő női akt a Dávid király bűnére emlékeztető szimbólum.

Az idős király a hatalmát jelképező palotától távol, sziklák közé elvonulva vezekel. Teljes uralkodói díszben ugyan, de térdre borulva és kezét imára kulcsolva tekint fel az égen arany sugarakkal jelzett Úr felé. Zord sziklatömb választja el a háta mögött megjelenő karcsú női akttól, amelynek kecses formáit sem a maga elé tartott, áttetsző fátyol, sem a hosszan leomló haj nem rejti el.

E kompozíció kialakítóját a kor aktuális művészi problémái vonzották. Ezért fest folyóból kiemelkedő aktot, amelynek körvonalai a gyűrűző víztükör alatt is kivehetők. Az újszerű téma érdekes kompozíciójának szépségét artisztikus színezéssel fokozza. A háttérben virágos bokrokkal tagolt, zöld pázsitú mező terül el. A ragyogó bíborpalástú király körül barnásszürke sziklák emelkednek. Betsabe gyengéden formált alakja pedig halvány fényben csillog a palota kékre festett fala és a sötét víztükör között.

»D« INICIÁLÉ / PÜNKÖSD UTÁNI 23. VASÁRNAP

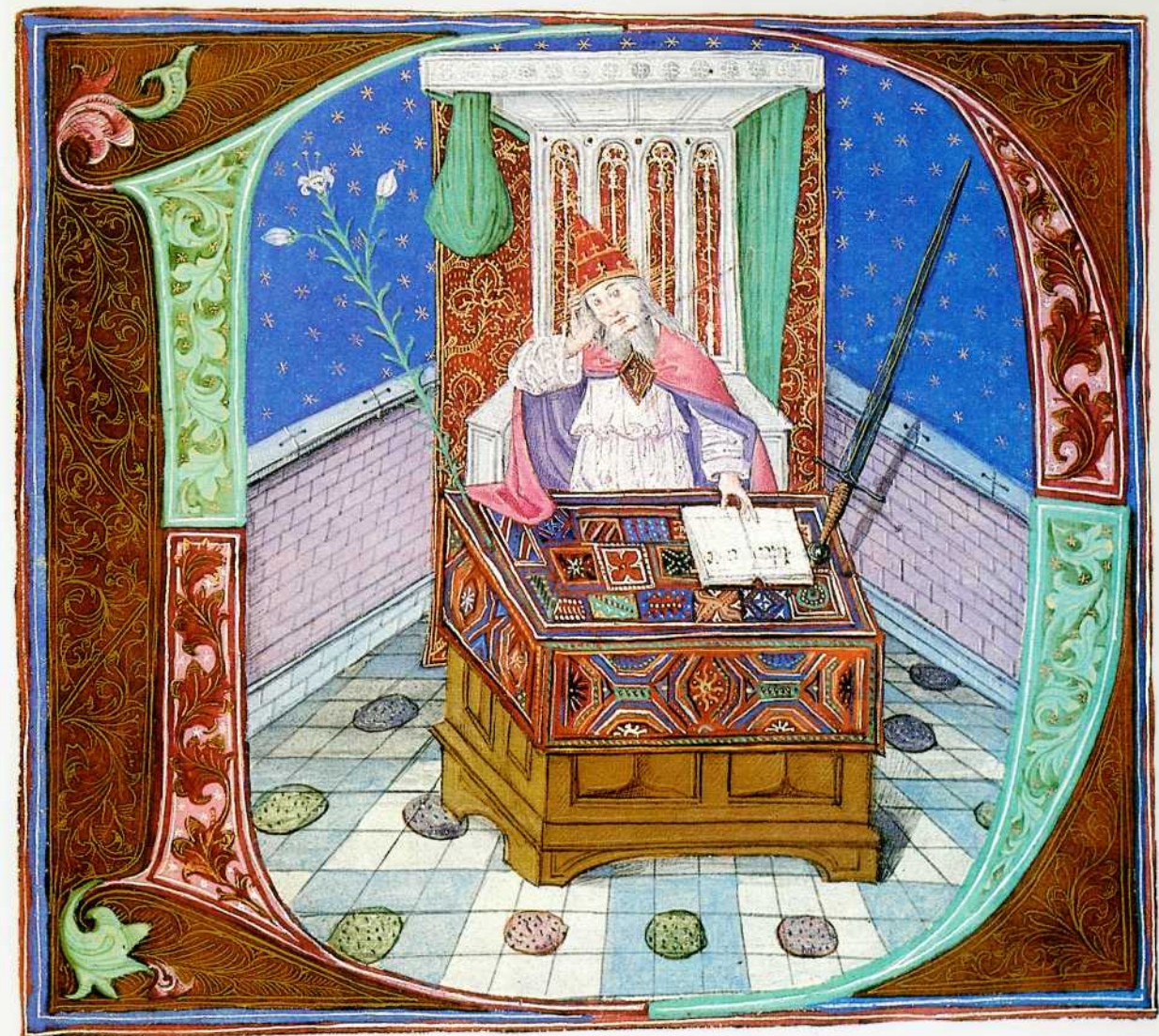
FOLIO 197. RECTO / 145×160 MM

Dicit dominus: ego cogito cogitationes pacis, et non afflictionis; inuocabitis me, et ego exaudiam uos, et reducam captiuitatem uestram de cunctis locis. ♫ Így szól az Úr: az én gondolataim a békesség gondolatai és nem a sanyargatáséi; hívjatok segítségül és én meghallgatlak titeket és hazavezetlek fogságtokból bármely helyről. [Jeremiás 29, 11, 12, 14.]

A kódex utolsó festményén gótikus hagyományokat őrző, díszes keret öleli körül az introitus illusztrációját. A »D« kezdőbetű szárában arany csillagokkal övezett akantuszinda ívelődik, s aranyos arabeszk díszíti az iniciálé körül a bordó alapot.

A festmény egyetlen szereplője a trónoló Úr; alakja mögött a csillagos égbolt a háttér. Nemesen formált a baldachinos, fehér-márvány trónszék s különösen a háttámla áttört díszítése. A trón előtt a színes padozaton egy márványberakású asztal áll, rajta nyitott könyv. Különös gondossággal megfestett a főpapi díszben trónoló Úr: fején bíborszínű tiara, csattal összefogott, halványlila palástot visel a finoman redőzött, fehér ing (alba) felett. A legtöbb rokon értelmű kompozíción a trónoló Úr baljában a világuralmat jelképező keresztes aranygömböt tartja s jobbját áldásra emeli. Itt két oldalán a világbírói hatalom jelképe: a kard és a liliom. Portréja azonban nem a szigorú bíró vonásait idézi; a mélyen elmerült emberhez hasonlóan, fejét kezére támasztva tekint maga elé. A könyvre utaló gesztusa jelzi, hogy az introitus eszméi foglalkoztatják.

A Graduale számos miniatúrája eltér a hagyományos zsoltáril-lusztrációktól részben szimbolikus jellege, részben elvontabb, filozofikusabb felfogása miatt. Több kompozíciója kifejezetten hangsúlyozza az Úr előtti egyenlőség gondolatát. Utolsó festménye is arra figyelmeztet, hogy a világbíró szándéka a sanyargatások megszüntetése és a békesség megteremtése.

Kiadta az Európa Könyvkiadó Magyar Helikon osztálya és a Corvina Kiadó. A kiadásért az Európa Könyvkiadó igazgatója és a Corvina Kiadó igazgatója felel. Készült a Dürer Nyomdában (munkaszám: 7336; felelős vezető Háromszéki Pál igazgató), Békéscsabán, az 1980. évben. A kötetet Katona Tamás szerkesztette. A tipográfia és a kötéstervezés Szántó Tibor munkája. Műszaki szerkesztő Kovács Imre. Készült 14,8 (A/5) ív terjedelemben, Zanders Ikonolux papíron, 33 750 példányban. Ebből 5200 példány nyílt-kötésben, számozva. (HE 3-c-8082) ISBN 963 207 199 9